MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta™

Issue-13, Vol-04, Jan to March 2016

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

ब्राम्हणी वर्चस्वा विरुध्द व पुरुषी वर्चस्वा विरुध्द आवाज उठवुन तत्कालिन सामाजिक प्रश्नां विरोध म्हणजे विजयालक्ष्मीच्या निमित्ताने ताराबाईंनी समाजातील पुरुषी वर्चस्वाला आव्हान केले. म्हणून ताराबाई भारतीय 'स्त्रीवादाच्या' मुख्य प्रवर्तक ठरतात.

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ. आळतेकर ए.एस., प्राचीन कांळातील शिक्षण, सुविचार प्रकाशन, नागपुर -१९६५.

२) मंगला खिवंसरा, स्त्री मुक्ती चळवळ आणि वृत्तपत्रांचा संदर्भ, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद २००५.

३) कीर धनंजय, महात्मा जोतीबा फुले, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

४) पंडीता रमाबाई, स्त्री धर्मनिती (१९०३)

५) डॉ.सरोजीनी बाबर, स्त्री शिक्षणाची वाटचाल, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण, १९६८.

६) डॉ. भागवत विद्युत, महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाच्या दिशेने

७) डॉ.भागवत विद्युत, स्त्री प्रश्नांची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन पुणे

८) डॉ.अ.ह. साळुंके, हिदु संस्कृती आणि स्त्रियां

९) ताराबाई शिंदे, स्त्री-पुरुष तुलना (१९४३)

१०) डॉ. पदमजा पाटील, भारतीय इतिहासातील स्त्रियां, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २०११

◆◆◆

29

दीक्षाभूमी : एक शैक्षणिक चळवळ

प्रा. रंदिल गजेंद्र साहेबराव
शि.गु.रा.गे.शिंदे महाविद्यालय, परंडा
जि. उस्मानाबाद (महाराष्ट्र)

****

प्रस्तावना :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते हिंदू धर्मात व्यक्तीला स्थान नाही. हा हिंदू धर्मातील प्रमुख दोष होय. हिंदू धर्माची रचना वर्णाच्या कल्पनेवर केलेली आहे. एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीशी कसे वागावे, याची शिकवण हिंदू धर्मात नाही. 'एका वर्गाने विद्या शिकावी, दुसऱ्या वर्गाने शस्त्र चालवावे, तिसऱ्याने व्यापार करावा व चौथ्याने फक्त वरील तिघांची सेवा करावी, अशी या धर्माने कर्तव्याची वाटणी केलेली आहे. ती अन्यायकारक आहे. विद्या, शस्त्रे आणि पैसा यांची प्रत्येक व्यक्तीला जरुरी असते. ही गोष्ट जो धर्म स्वीकारतो आणि जो एकाला ज्ञानी करण्यासाठी इतरांना अज्ञानात ठेवतो तो धर्म नसून लोकांना बौद्धिक गुलामगिरीत ठेवण्याचा कावा करतो त्या धर्माने शुद्रावर बौद्धिक गुलामगिरीच लादलेली आहे.'

शिक्षण हा मानवी विकासाचा केंद्रबिंदू आहे. मानवाच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक विकासामध्ये शिक्षणाची भूमिका ही महत्त्वाची आहे. राष्ट्राचा विकास व प्रगती ही शिक्षणावर आधारीत असते. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला त्याची जन्मजात प्रतिष्ठा व जीवनस्तर उंचावण्यासाठी शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. किंबहुना तो त्या व्यक्तीचा मूलभूत हक्क आहे. मानवाच्या विकासातील हे शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात आल्यामुळे शिक्षण, संघटन व संघर्ष आणि धम्मचक्र परिवर्तन यांच्या माध्यमातून हजारो वर्षे गुलामगिरीच्या खाईत लोटलेल्या लाखो दीन दलित पिडीतांच्या उत्थानाचे महान कार्य महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे.

शैक्षणिक चळवळ :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्व ओळखले होते. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. जो ते प्राशन करील तो

गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून त्यांनी शिक्षण कसे आवश्यक आहे हे पटवून दिले. ते पुढे म्हणतात, शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा, आत्मविश्वास बाळगा, कधीही धीर सोडू नका...... ही आमच्या जीवनाची पंचसुत्रे.

डॉ. बाबासाहेबांचे एकच स्वप्न होते. ते म्हणजे आदर्श शिक्षणसंस्था निर्माण करणे. त्यांचे ग्रंथांवर असणारे प्रेम सर्वश्रूत आहे. महाविद्यालयामध्ये ग्रंथालय हे समृध्द असावे यावर त्यांचा विशेष भर होता. विविध विषयावर व मूलभूम ग्रंथ अद्ययावत ज्ञानासाठी उपलब्ध असावेत. विद्यार्थी तसेच शिक्षकांनी पाठ्यपुस्तकांव्यतिरिक्त संबंधित विषयाचे अधिक व सखोल ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी पूरक वाचन करणे. कारण व्यक्तीने केवळ ज्ञानसंपन्न होऊन चालणार नाही तर तो सुसंस्कृत झाला पाहिजे. सुसंस्कृत व्यक्तीमत्व होण्यासाठी ज्ञानसंपादना बरोबरच खेळ , वक्तृत्व , वादविवाद, संगीत, इ. कलांना उत्तेजण देण्यासाठी महाविद्यालयांमधून विविध मंडळे स्थापन करुन विविध कार्यक्रम उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांना स्वत:तील कला गुण विकसित करण्याची संधी उपलब्ध व्हावी असे त्यांचे मत होते.

आजच्या शिक्षण प्रक्रियेचे मुख्य ध्येय आहे, विद्यार्थ्यांचा ज्ञानात्मक , भावात्मक व क्रियात्मक विकास करणे आणि दीक्षाभूमी हे ध्येय प्राप्त करण्याच्या प्रगतीपथावर आघाडीवर आहे. दीक्षाभूमी जवळ असणाऱ्या डॉ. आंबेडकर महाविद्यालयातील समृध्द ग्रंथालय असेल किंवा विविध स्पर्धांद्वारे विद्यार्थ्यांना मिळणारी संधी विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीन विकास करण्यास उपयोगी ठरते. विविध चर्चासत्रे , परिषदांद्वारे देखील आपली शैक्षणिक चळवळ पुढे नेण्याचा प्रयत्न करीत आहे. (पृष्ठ १५८ दी.गौ.ग्रंथ)

नागपूर येथे धम्म परिवर्तन चळवळीच्या भाषणात डॉ. आंबेडकर म्हणतात, एकदा मी लॉर्ड लिन लिदाको यांच्याकडे गेलो व त्यांच्या सोबत शिक्षणासंबंधी खर्चावर चर्चा केली, तेव्हा मी त्यांना म्हणालो, मी तुम्हाला प्रश्न विचारल्यास राग तर येणार नाही. तेव्हा ते म्हणाले ठीक आहे विचारा, मी म्हणालो, का हे खरे नाही, मी एकटा पाचशे पदविधरांच्या बरोबरीचा नाही, त्यावर त्यांनी म्हटले हो अगदी बरोबर आहे, पुन्हा त्यांना विचारले, याचे कारण काय? तेंव्हा त्यांनी म्हटले मला माहीत नाही. तेंव्हा मी त्यांना म्हणालो, माझ्या मेहनतीने प्राप्त केलेली विद्वता एवढी आहे की, याच्या बळावर शासनाच्या कोणत्याही पदावर आरुढ होऊ शकतो, मला असेच विद्वान पाहिजेत. जे अशा प्रकारे शासन पदावर असून माझे गरीब व निराधार लोकांची देखभाल करु शकतात.

डॉ. बाबासाहेबांनी धर्म या संकल्पनेला धम्म ही वेगळी संकल्पना मांडली. आणि आपल्या विचारात धम्माला जे वेगळे म्हणतात. धम्म म्हणजेच सदाचरण जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात माणसामाणसातील व्यवहार उचित असणे असा अर्थ अभिप्रेत आहे. मानवाला शिक्षण मिळाले तर तो संघटीत होईल. व वर्ण व्यवस्था, जातीव्यवस्था निर्मूलन होईल. विषमता, शोषण, जातीय अहंकार इत्यादी शैक्षणिक प्रगतीमधील शत्रू आहेत. माणसाने माणसाशी माणसाप्रमाणे वागले पाहिजे. यासाठी उच्च शिक्षणाचा पुरस्कार केला आहे.

डॉ. बाबासाहेब यांच्या कार्याचे योगदान हे बहुआयामी आहे. सर्वच जीवनाच्या क्षेत्रात त्यांचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे दिसून येतात. एकदा ते विद्यार्थ्यांना उद्देशून म्हणाले की, प्रथम शिक्षण घ्या नंतर राजकारण विकसित करा. असे मोलाचे चार शब्द त्यांनी सांगितले. विद्यार्थी जीवनाला एक प्रेरणा देणारे आहे. त्यांची संपुर्ण सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, धार्मिक जाती नष्ट करणारी चळवळ ही उच्चशिक्षीत व्हा, संघर्ष करा व संघटीत व्हा या तीन मुद्द्यावर आधारलेली आहे. यामुळे त्यांच्या दीक्षा देण्याच्या प्रक्रियेला अनन्य महत्व आहे. त्यांनी आपल्या अनुयायांना देण्यासाठी स्वत: पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची मुंबई येथे १९४६ ला स्थापना करुन सिद्धार्थ महाविद्यालय काढले. औरंगाबाद येथे मिलींद महाविद्यालय सुरु केले. सोबतच विद्यार्थी विद्यार्थीनींना राहण्यासाठी वस्तीगृहे काढली.

दीक्षाभूमी हे विश्वशांतीचे व समग्र क्रांतीचे प्रेरणास्थान आहे. धम्मज्ञानाच्या सर्व क्षेत्रात दीक्षाभूमीने आपले राज्य प्रस्थापित केले आहे. शिक्षणाच्या अनेक शाखांद्वारे ज्ञान दिले जाते. व वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसित करुन बौद्ध धम्म व त्याची शिकवण प्रसारीत करण्याचे महत्वाचे काम दीक्षाभूमीच्या माध्यमातून केले जात आहे. समाजातील अनिष्ठ रुढी, परंपरा याला कडाडून विरोध करुन समाजाला एकत्रित करणे व त्यांना येणाऱ्या अनेक समस्यांबद्दल जागृत करण्याचे कार्य दीक्षाभूमीद्वारे होत असते. लोकांना जोडणे महत्वाचे आहे. त्यातून समाज जोडला जाईल. एकत्रित विचार विनिमयाची प्रक्रिया घडू शकेल. लोकांपर्यंत विचार पोहचविणे व समाज जागृत करुन त्यांना शिक्षीत करण्याचे कार्य केले जाते. तसेच नवीन विचार, नवे ज्ञान व तंत्रज्ञान या बाबी चर्चासत्र, परिषदा, व्याख्यानमाला, परिसंवाद याद्वारे लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य दीक्षाभूमी करत आहे. त्यामुळे जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी लोकांना प्राप्त होते. दीक्षाभूमीवर अनेक देशविदेशातील लोक येतात. त्यातून विचारांची

देवाण घेवाण होते. व धम्माच्या संबंधातील विचारांचा प्रचार व प्रसार होण्यास मदत होते.

दीक्षाभूमी शैक्षणिक संस्थाच्या माध्यमातून अनेक शाखा, पदव्युत्तर विभाग, विधीविभाग याद्वारे विद्यार्थी आपला शैक्षणिक विकास करुन घेत आहेत. त्यासाठी व्यासंगी प्राध्यापक सर्व प्रकारच्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सोयी - सुविधा, ग्रंथालय, योग्य शिक्षण ज्यातून विद्यार्थी चांगला नागरीक म्हणून घडू शकेल. यासाठी प्रयत्न केले जातात. अनेक शैक्षणिक उपक्रमाद्वारे व्यक्तीमध्ये आत्मविश्वास, जिद्द निर्माण करण्याचे कार्य केले जाते. आलेल्या संकटावर मात करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होते.

समाजातील उपेक्षित घटकांना या दीक्षाभूमीमुळे मुक्तीचा महान मार्ग डॉ. बाबासाहेबांनी निर्माण करून ठेवला. बुद्धीवाद हेच ज्याचे तत्वज्ञान आहे. तो विज्ञाननिष्ठ मानवतावादी आहे. मानवी समाजाच्या कल्याणासाठी क्रांतीकारी आहे. शांती व समता ही धम्माची उद्दिष्टे आहेत. सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक क्षेत्रातही बुद्धाने समतेच्या हिरीरीने पुरस्कार केला आहे. सामाजिक समतेसाठी ब्राम्हणी वर्ण वर्चस्वाला आव्हाण देणारा वर्णभेदावर हल्ला करण्यासाठी आणि सामाजिक विषमतेचे निर्मूलन करण्यासाठी तो समर्थ असा आहे.

महान तत्त्वज्ञ विचारवंत, संशोधक, राज्यघटनेचे शिल्पकार, दलितांचे कैवारी, थोर क्रांतीकारक, प्राध्यापक, अखंड ज्ञानसाधना करणारे, शुध्द आचरण, पावित्र्य जपणारे स्वाभीमानी, देशाचे ऐक्य जपणारे, समताधिष्टीत समाजनिर्मितीचे, समताधिष्ठीत लोकशाहीचे जनक, धर्मनिरपेक्षता, मानवतावादी अशा किती तरी उपाध्या दिल्या तरी कमीच पडतील असे महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे २१ व्या शतकातील युगपुरुष आहेत. त्यांच्या कार्याने इतिहास घडला. दीक्षाभूमी ही सामाजिक क्रांतीभूमी आहे. सर्व बहुजनांचे, दलित-पददलित स्त्री-शुद्रांचे ते श्रद्धास्थान आहेत. आजही या प्रेरणास्थळी लाखों नागरीक संघटीत होतात. आपल्या क्रांतीसुर्याचे, प्रज्ञासुर्याचे, युगपुरुष महामानव डॉ. बाबासाहेबांच्या प्रती आपला श्रद्धाभाव व्यक्त करतात. त्यांच्या विचार कार्याला व साहित्य संपदेचे सामूहिक मंथन करतात. आपल्या समग्र जीवनाचे सांस्कृतिक संचित दीक्षाभूमीमुळेच आपल्याला मिळाले आहे.

म्हणूनच दीक्षाभूमी शैक्षणिक क्रांतीची चळवळ आहे. या चळवळीला गती देऊन 'मी सर्व भारत बुद्धमय करीन' म्हणजेच सर्व प्रकारची विषमता नष्ट करुन नैतिकतेवर आधारीत एका नव्या भारतीय राष्ट्राची उभारणी करणे हा बाबासाहेबांचा संकल्प होता तो पुर्ण करण्यास सर्वजण संघटीत होऊ या त्यांचे स्वप्न सत्यात उतरवून पूर्ण करु या.

संर्थसूछी :-

१) डॉ. डोंगरे कृष्णकांत, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीत नागपूर शहराचे योगदान' -बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर, प्रथमावृत्ती १४ ऑक्टो. २०१२ पृष्ठ ३२२
२) आयु.भैख्यारे एकनाथजी :- आंबेडकर समाजदर्शन संकलन
३) दीक्षा, सकाळ विशेषांक-२००९
४) राजस वसंत - भारताचे भाग्यविधाते, लोकसाहित्य प्रकाशन औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती १४ एप्रिल २०१०
५) डॉ. कसबे रावसाहेब : धर्मग्रंथ आणि मानवी जीवन प्रवाह, सुगावा प्रकाशन-पुणे
६) मेश्राम केशव : धर्मांतराचे अर्धशतक, लोक वाङ्मय गृह (नोव्हे २०११ तिसरी आवृत्ती)

◆◆◆

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
हर्षवर्धन पब्लिकेशन प्रा.लि.
मु.पो.लिंबागणेश, ता.जि.बीड पिन : ४३११२६ (महाराष्ट्र)
harshwardhanpubli@gamil.com, vaidyawarta@gmail.com
सर्व प्रकारच्या शैक्षणिक व संदर्भ ग्रंथाचे प्रकाशक आणि वितरक

ENTREPRENEURSHIP IN INDIA

Dr. Sambhaji M. Gate
Dept of Commerce S. G. R. G. Shinde Mavidyalaya,
Paranda. Dist. Osmanabad. Sambhaji.gate@yahoo.com Mo.No 9422142228

Introduction:

The definition of entrepreneurship has been debated among scholars, educators, researchers, and policy makers since the concept was first established in the early 1700's. The term "entrepreneurship" comes from the French verb "entreprendre" and the German word "unternehmen", both means to "undertake". Bygrave and Hofer in1891 defined the entrepreneurial process as 'involving all the functions, activities, and actions associated with perceiving of opportunities and creation of organizations to pursue them'. Joseph Schumpeter introduced the modern definition of 'entrepreneurship' in 1934. According to Schumpeter, "the carrying out of new combinations we call 'enterprise'," and " the individuals whose function it is to carry them out we call 'entrepreneurs'." Schumpeter tied entrepreneurship to the creation of five basic "new combinations" namely: introduction of a new product, introduction of a new method of production, opening of a new market, the conquest of a new source of supply and carrying out of a new organization of industry. Peter Drucker proposed that 'entrepreneurship' is a practice. What this means is that entrepreneurship is not a state of being nor is it characterized by making planes that are not acted upon. Entrepreneurship begins with action, creation of new organization. This organization may or may not become self-sustaining and in fact, may never earn significant revenues. But, when individuals create a new organization, they have entered the entrepreneurship

Definition

The capacity and willingness to develop, organize and manage a business venture along with any of its risks in order to make a profit. The most obvious example of entrepreneurship is the starting of new businesses.

In economics, entrepreneurship combined with land, labor, natural resources and capital can produce profit. Entrepreneurial spirit is characterized by innovation and risk-taking, and is an essential part of a nation's ability to succeed in an ever changing and increasingly competitive global marketplace.

"one who organizes, manages and assumes the risks of a business or enterprise."
"a person who organizes and manages any enterprise, especially a business, usually with considerable initiative and risk."

History

First used in 1723, today the term entrepreneur implies qualities of leadership, initiative and innovation in business. Economist Robert Reich has called team-building, leadership, and management ability essential qualities for the entrepreneur.

An entrepreneur is a factor in microeconomics, and the study of entrepreneurship reaches back to the work in the late 17th and early 18th centuries of Richard Cantillon and Adam Smith, which was foundational to classical economics.

What is an entrepreneur

Entrepreneur is a loanword from French. It is defined as an individual who organizes or operates a business or businesses. Credit for coining the term entrepreneur generally goes to the French economist Jean-Baptiste Say, but in fact the Irish-French economist Richard Cantillon defined it first in his Essai sur la Nature du Commerce en General, or Essay on the Nature of Trade in General, a book William Stanley Jevons considered the "cradle of political economy" Cantillon used the

term differently. Biographer Anthony Breer noted that Cantillon saw the entrepreneur as a risk-taker while Say considered the entrepreneur a "planner".

Cantillon defined the term as a person who pays a certain price for a product and resells it at an uncertain price: "*making decisions about obtaining and using the resources while consequently* admitting the risk of enterprise." The word first appeared in the French dictionary entitled "Dictionaries Universal de Commerce" compiled by Jacques des Bruslons and published in 1723.

An Entrepreneurial Career :

Entrepreneurship plays an important role in the economic growth and development of nation. It is a purposeful activity includes in initiation, promotion and distribution of wealth and service. An entrepreneur is a critical factor in economic development and an integral part of the socio-economic transformation. It is a risk taking activity and challenging tasks, needs utmost devotion, total commitment and greater sincerity with fullest involvement for his personal growth and personality. The entrepreneurial career is not a one day job nor it is bed of roses. Prosperity and success never come easily. It takes time and needs hard work. Systematic planning and business acumen to be successful entrepreneur.

Therefore, before choosing this path one should be very careful in knowing about his own self. This introspection process helps him in knowing about himself. Every person has his own potentiality and resource. How he looks in to this aspect. If the person cans understand or identify his inner traits then it help him choosing the right path for which he should look into his beliefs, faith values etc. For an entrepreneur it is of great importance to know about himself on the basis of above mentioned individual consideration. These consideration give him ample scope to face his own self by asking the question "Who I am?" If he can given meaning answer to this complex question with exemplary courage and utter personal disregard to being exposed, then it helps him in getting a fair idea about himself. On the whole it helps him to making the right decision in choosing the right path for getting involved for deciding the future course of action. This is nothing but a self-identification process. After having being proper identified his strength, weakness and ability, he can make a decision of his choice, whether he will take up entrepreneurship as a career or not. If yes, then in which entrepreneurial area.

Considering this aspect he should always be governed by three basic qualitative instincts to serve in the world of uncertainty. These are – (1) Will, (2) Zeal, and (3) Skill.

Who Is An Entrepreneur:

- He is a moderate risk taker and works under uncertainty for achieving the goal.
- He is innovative
- He peruses the deviant pursuits
- Reflects strong urge to be independent.
- Persistently tries to do something better.
- Dissatisfied with routine activities.
- Prepared to withstand the hard life.
- Determined but patient
- Exhibits sense of leadership
- Also exhibits sense of competitiveness
- Takes personals responsibility
- Oriented towards the future.
- Tends to persist in the face to adversity
- Convert a situation into opportunity.

The Characteristics Of An Unique Entrepreneur :

- Need for achievement

- High need for power
- Independence
- Propensity to take risk
- Personal modernity
- Support
- Business enterprise
- Leadership

Indian Entrepreneurs:

A recent Mckinsey & Company Nasscom report estimates that India needs at least 8,000 new businesses to achieve its target of building a US$87 billion IT sector by 2008. Similarly, in the next 10 years, 110-130 million Indian citizens will be searching for jobs, including 80-100 million looking for their first jobs. This does not include disguised unemployment of over 50% among the 230 million employed in rural India. Since traditional large employers- including the government and the old economy player-may find it difficult to sustain this level of employment in future, it is entrepreneur who will create these new jobs and opportunities. Today's knowledge based economy is fertile ground for entrepreneurs, in India. It is rightly believed that India has an extraordinary talent pool with virtually limitless potential to become entrepreneurs. Therefore, it is important to get committed to creating the right environment to develop successful entrepreneurs. To achieve this, India must focus on four areas.

1. **Create the Right Environment for Success:** Entrepreneurs should find it easy to start a business. To do so, most Indians would start slow with capital borrowed from family and friends, the CEO playing the role of salesman and strategist, a professional team assembled months or perhaps years after the business was created, and few, if any, external partners. Compare this with a start-up in Silicon Valley: a Venire Capitalist (VC) or angel investor would be brought in early on; a professional management team would drive the business; a multifunctional team would be assembled quickly; and partnerships would be explored early on to scale up the business. A major challenge for India is to create a handful of areas of excellence- the breeding ground where ideas grow into businesses. Fr example, Gurgaon and Hyderabad for remote services, or Bangalore for IT. One way of strengthening these areas is to consider the role of universities and educational institutions-places where excellence typically thrives.

2. **Ensure that Entrepreneurs have access to 'Smart Capital':** For a long time, Indian entrepreneurs have had little access to capital. It is true that in the last few years, several Venture Funds have entered the Indian Market. And, while the sector is still in infancy in India (with estimated total disbursement of less than US$0.5 billion in the year 2003), VCs are providing capital as well as critical knowledge and access to potential partners, suppliers, and clients across the globe. However, India has only a few angel investors who support the idea in the early stages before VCs become involved. While associations such as TIE are seeking to bridge the gap by working at creating a TIE India Angel Forum, this is India's third challenge creating a global support network of 'angels' willing to support young business.
3. **Enable Networking and Exchange:** Entrepreneurs learn from experience-theirs and that of others. The rapid pace of globalization and fast growth of Asian economies present tremendous opportunities and challenges for India. Through planning and focus, India can aspire to create a pool of entrepreneurs who will be the region's and the world's leaders of tomorrow.

Future of Entrepreneurship:

Both the Central Government and various State Governments are taking increased interest in promoting the growth of entrepreneurship. Individuals are being encouraged to form new businesses and are being provided such government support as tax incentives, buildings, roads, and a

communication system to facilitate this creation process. The encouragement by the central and state governments should continue in future as more lawmakers are realizing that new enterprises create jobs and increase the economic output of the region. Every state government should develop its own innovative industrial strategies for fostering entrepreneurial activity and timely development of the technology of the area. The states should have their own state- sponsored venture funds, where a percentage of the funds has to invested in the ventures in the states.

Society's support of entrepreneurship should also continue. This support is critical in providing both motivation and public support. A major factor in the development of this societal approval is the media. The media should play a powerful and constructive role by reporting on the general entrepreneurial spirit in the country highlighting specific success cases of this spirit in operation.

Finally, large companies should show an interest in their special form of entrepreneurship-entrepreneurship in the future. These companies will be increasingly interested in capitalizing on their Research & Development in the hyper competitive business environment today.

Conclusion:

The definition of entrepreneurship has evolved over time as the world's economic structure has changed and become more complex. Risk taking, innovation, and creation of wealth are the criteria that have been developed as the study of new business creations has evolved.

There are both pushing and pulling influences active in the decision to leave a present career: the "push" of job dissatisfaction or even layoff, and the "pull" toward entrepreneurship of seeing an unfilled need in the market place. The desirability of starting one's own company is strongly influenced by culture, sub-culture, family, teachers, and peers. Any of these influences can function as a source of encouragement for entrepreneurship, with support ranging from government support that favor business to strong personal role models of family or friends, Beyond the stage of seeing entrepreneurship as a "a good idea", the potential entrepreneur must possess or acquire the necessary education, management skills, and financial resources for launching the venture.

The study of entrepreneurship has relevance today, not only because it helps entrepreneurs better fulfill their personal needs but because of the economic contribution of the new ventures. More than increasing national income by creating new jobs, entrepreneurship acts as a positive force in economic growth by serving as the bridge between innovation and market place. Although government gives great support to basic and applied research, it has ot had great success in translating the technological innovations to products or services. Although entrepreneurship offers a promise of marriage of those research capabilities and business skills that one expects from a large corporation, the results have not been spectacular. This leaves the entrepreneur, who frequently lacks both technical and business skills, to serve as the major link in the process of innovation development, and economic growth and revitalization. The study of entrepreneurship and education of potential entrepreneurs are essential parts of any attempt to strengthen this link so essential to a country's economic well-being.

References:

1. Shane, Scott Andrew (2000). *A General Theory of Entrepreneurship: The Individual-opportunity Nexus*. Edward Elgar Publishing. ISBN 978-1-78100-799-0.
2. Mark Van Osnabrugge, Robert J. Robinson (2000). *Angel Investing*. John Wiley & Sons. ISBN 0-7879-5202-8.
3. Landstrom, H. (31 December 2007). *Pioneers in Entrepreneurship and Small Business Research*. Springer. ISBN 978-0-387-23633-9.
4. Entrepreneur Development-New Venture Creation; By Satish Taneja & S. L. Gupta
5. Lectures on Entrepreneurship Development By Dr. B. M. Kacholia of Narsee Monjee Insitute of Management Studies, Mumbai

******

2015-16

Plant Pathology & Microbiology

Sarwade et al., J Plant Pathol Microb 2015, 6:3
http://dx.doi.org/10.4172/2157-7471.1000260

Short Communication Open Access

New First Report of Foliar Phytoplasma Disease on Bartondi Plant in India

Prakash P. Sarwade[1]*, Kavita P. Sarwade[2] and Sachin S. Chavan[1]

[1]*Department of Botany, Shikshan Maharshi Guruvarya R. G. Shinde Mahavidyalaya, Bavachi Road, Paranda District, Osmanabad-413 502, Maharashtra, India*
[2]*Department of Botany, Shankarrao Patil Mahavidyalaya, Pardi road Bhoom, District, Osmanabad. 413 504, Maharashtra, India*

Abstract

A foliar phytoplasma disease symptoms were observed on *Morinda citrifolia* L. The plants affected with leaf suffer a greatly reduced growth and become stunted or dwarfed, shrinkages upwards and inwards. The leaf lamina shrinkage from the petiole to the tip. Infected shoots are typically shorter and bear smaller leaves. The present investigation was carried out on the symptomatology of this disease. It is confirmed as phytoplasma like organisms on *Morinda spp.* plant for first new report in India.

Keywords: *Morinda citrifolia* L; Foliar; Phytoplasma

Short Communication

Morinda citrifolia L. (Family: Rubiaceae) is commonly known as bartondi. Its native range extends through Southeast Asia and Australia and the species is now cultivated throughout the tropics and widely naturalized [1]. It is a large shrub to medium tree varying from three meters to twelve meter high. The white flowers occur in the leaf axils in clusters mainly in summer and autumn. Parts of the plants including fruit, leaves, root, stem and bark are used in folk medicine in Polynesian cultures to treat menstrual cramps, bowel irregularities, diabetes, liver diseases and urinary tract infections [2]. It has been shown that these are effective against minimizing the symptoms of life style-related diseases such as atherosclerosis vascular disorders [2], hypertension [3], stroke [4], diabetes, cancer [5], and contains some antioxidative, anti-inflammatory ingredients [3]. It shows antioxidant [6], antitumor [7] and angiotensin converting enzyme inhibitor activities [8]. It is an edible plant and its fruit juice is a popular drink.

In the present study investigation was carried out on the symptomatology of this disease. Observations of foliar phytoplasma disease of bartondi plants at the naturally infected fields at the different places of Paranda, Dist. Osmanabad (M.S) India between 2014 and Jan 2015. Infected shoots are typically shorter and smaller leaves. Bushy appearance due to excessive stunting of shoots, reduced intermodal length and production of reduced leaf in an apical axis (Figure 1) are the most common symptoms.

Figure 1: Foliar Phytoplasma Disease of Bartondi Plant: (A) Healthy plant in the field. (B and C) Foliar Phytoplasma affected plant in the field a shoot showing Infected shoot are typically shorter and smaller leaves.

The plants affected with leaf suffer a greatly reduced growth and become stunted or dwarfed, shrinkages upwards and inwards. The leaf lamina shrinkage from the petiole to the tip. Symptoms to develop visible in rainy to winter season. According to the symptoms it is confirmed as phytoplasma like organisms. The infected plant specimen is deposited at Department of Botany, Shikshan Maharshi Guruvarya R. G. Shinde Mahavidyalaya, Bavachi Road, Paranda Dist. Osmanabad. (M.S.) India.The scanning of available literature shows that new first report of foliar phytoplasma disease on bartondi plants in Maharashtra, India.

The different diseases on *Morinda* plants were previously reported by Scot C. Nelson [9] such as Black flag of noni, Sooty mold, Noni root-knot disease, Stem rot, Pests known to attack noni in Hawaii include aphids (Aphis gossypii), ants, scales (the green scale), mites ,whiteflies (fringe guava whitefly), and slugs.

References

1. Nelson SC (2005) Species Profiles for Pacific Island Agroforestry: Morinda citrifolia (noni). Traditional Tree Initiative.
2. Wang MY, West BJ, Jensen CJ, Nowicki D, Su C, et al. (2002) Morinda citrifolia (Noni): a literature review and recent advances in Noni research. Acta Pharmacol Sin 23: 1127-1141.
3. Harada S, Hamabe W, Kamiya K, Satake T, Yamamoto J, et al. (2009) Preventive effect of Morinda citrifolia fruit juice on neuronal damage induced by focal ischemia. Biol Pharm Bull 32: 405-409.
4. Nayak BS, Sandiford S, Maxwell A (2009) Evaluation of the Wound-healing Activity of Ethanolic Extract of Morinda citrifolia L. Leaf. Evid Based Complement Alternat Med 6: 351-356.

***Corresponding author:** Prakash P. Sarwade, Department of Botany, Shikshan Maharshi Guruvarya R. G. Shinde Mahavidyalaya, Osmanabad-413 502, Maharashtra, India, Tel: +91 9850547892; E-mail: ppsarwade@gmail.com

Received January 30, 2015; **Accepted** March 25, 2015; **Published** March 30, 2015

Citation: Sarwade PP, Sarwade KP, Chavan SS (2015) New First Report of Foliar Phytoplasma Disease on Bartondi Plant in India. J Plant Pathol Microb 6: 260. doi:10.4172/2157-7471.1000260

Copyright: © 2015 Sarwade PP, et al. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

5. Takashima J, Ikeda Y, Komiyama K, Hayashi M, Kishida A, et al. (2007) New constituents from the leaves of Morinda citrifolia. Chem Pharm Bull (Tokyo) 55: 343-345.

6. Zin ZM, Hamid AA, Osman A (2002) Antioxidative activity of extracts from Mengkudu (Morinda citrifolia L.) root, fruit and leaf. Food Chem. 78: 227-231.

7. Furusawa E, Hirazumi A, Story S, Jensen J (2003) Antitumour potential of a polysaccharide-rich substance from the fruit juice of Morinda citrifolia (Noni) on sarcoma 180 ascites tumour in mice. Phytother Res 17: 1158-1164.

8. Shinya Y, Juno O, Masanobu S, Isafumi M, Yasuhiro O, et al.(2002) Inhibition of angiotensin I converting enzyme by Noni [Morinda citrifolia] juice. Journal of the Japanese Society for Food Science and Technology 49: 624-627.

9. Nelson SC (2003) "Noni cultivation in Hawaii" Proceedings of the Hawaii Noni Conference, S.C. Nelson (ed.), University of Hawaii at Manoa, College of Tropical Agriculture and Human Resources. Fruits and Nuts (http://www.ctahr.hawaii.edu/).

Citation: Sarwade PP, Sarwade KP, Chavan SS (2015) New First Report of Foliar Phytoplasma Disease on Bartondi Plant in India. J Plant Pathol Microb 6: 260. doi:10.4172/2157-7471.1000260

Submit your next manuscript and get advantages of OMICS Group submissions

Unique features:

- User friendly/feasible website-translation of your paper to 50 world's leading languages
- Audio Version of published paper
- Digital articles to share and explore

Special features:

- 400 Open Access Journals
- 30,000 editorial team
- 21 days rapid review process
- Quality and quick editorial, review and publication processing
- Indexing at PubMed (partial), Scopus, EBSCO, Index Copernicus and Google Scholar etc
- Sharing Option: Social Networking Enabled
- Authors, Reviewers and Editors rewarded with online Scientific Credits
- Better discount for your subsequent articles

Submit your manuscript at: www.editorialmanager.com/

Plant Pathology & Microbiology

Sarwade et al., J Plant Pathol Microb 2015, 6:3
http://dx.doi.org/10.4172/2157-7471.1000260

Short Communication

Open Access

New First Report of Foliar Phytoplasma Disease on Bartondi Plant in India

Prakash P. Sarwade[1]*, Kavita P. Sarwade[2] and Sachin S. Chavan[1]

[1]*Department of Botany, Shikshan Maharshi Guruvarya R. G. Shinde Mahavidyalaya, Bavachi Road, Paranda District, Osmanabad-413 502, Maharashtra, India*
[2]*Department of Botany, Shankarrao Patil Mahavidyalaya, Pardi road Bhoom, District, Osmanabad. 413 504, Maharashtra, India*

Abstract

A foliar phytoplasma disease symptoms were observed on *Morinda citrifolia* L. The plants affected with leaf suffer a greatly reduced growth and become stunted or dwarfed, shrinkages upwards and inwards. The leaf lamina shrinkage from the petiole to the tip. Infected shoots are typically shorter and bear smaller leaves. The present investigation was carried out on the symptomatology of this disease. It is confirmed as phytoplasma like organisms on *Morinda spp.* plant for first new report in India.

Keywords: *Morinda citrifolia* L; Foliar; Phytoplasma

Short Communication

Morinda citrifolia L. (Family: Rubiaceae) is commonly known as bartondi. Its native range extends through Southeast Asia and Australia and the species is now cultivated throughout the tropics and widely naturalized [1]. It is a large shrub to medium tree varying from three meters to twelve meter high. The white flowers occur in the leaf axils in clusters mainly in summer and autumn. Parts of the plants including fruit, leaves, root, stem and bark are used in folk medicine in Polynesian cultures to treat menstrual cramps, bowel irregularities, diabetes, liver diseases and urinary tract infections [2]. It has been shown that these are effective against minimizing the symptoms of life style-related diseases such as atherosclerosis vascular disorders [2], hypertension [3], stroke [4], diabetes, cancer [5], and contains some antioxidative, anti-inflammatory ingredients [3]. It shows antioxidant [6], antitumor [7] and angiotensin converting enzyme inhibitor activities [8]. It is an edible plant and its fruit juice is a popular drink.

In the present study investigation was carried out on the symptomatology of this disease. Observations of foliar phytoplasma disease of bartondi plants at the naturally infected fields at the different places of Paranda, Dist. Osmanabad (M.S) India between 2014 and Jan 2015. Infected shoots are typically shorter and smaller leaves. Bushy appearance due to excessive stunting of shoots, reduced intermodal length and production of reduced leaf in an apical axis (Figure 1) are the most common symptoms.

Figure 1: Foliar Phytoplasma Disease of Bartondi Plant: (A) Healthy plant in the field. (B and C) Foliar Phytoplasma affected plant in the field a shoot showing Infected shoot are typically shorter and smaller leaves.

The plants affected with leaf suffer a greatly reduced growth and become stunted or dwarfed, shrinkages upwards and inwards. The leaf lamina shrinkage from the petiole to the tip. Symptoms to develop visible in rainy to winter season. According to the symptoms it is confirmed as phytoplasma like organisms. The infected plant specimen is deposited at Department of Botany, Shikshan Maharshi Guruvarya R. G. Shinde Mahavidyalaya, Bavachi Road, Paranda Dist. Osmanabad. (M.S.) India.The scanning of available literature shows that new first report of foliar phytoplasma disease on bartondi plants in Maharashtra, India.

The different diseases on *Morinda* plants were previously reported by Scot C. Nelson [9] such as Black flag of noni, Sooty mold, Noni root-knot disease, Stem rot, Pests known to attack noni in Hawaii include aphids (Aphis gossypii), ants, scales (the green scale), mites ,whiteflies (fringe guava whitefly), and slugs.

References

1. Nelson SC (2005) Species Profiles for Pacific Island Agroforestry: Morinda citrifolia (noni). Traditional Tree Initiative.
2. Wang MY, West BJ, Jensen CJ, Nowicki D, Su C, et al. (2002) Morinda citrifolia (Noni): a literature review and recent advances in Noni research. Acta Pharmacol Sin 23: 1127-1141.
3. Harada S, Hamabe W, Kamiya K, Satake T, Yamamoto J, et al. (2009) Preventive effect of Morinda citrifolia fruit juice on neuronal damage induced by focal ischemia. Biol Pharm Bull 32: 405-409.
4. Nayak BS, Sandiford S, Maxwell A (2009) Evaluation of the Wound-healing Activity of Ethanolic Extract of Morinda citrifolia L. Leaf. Evid Based Complement Alternat Med 6: 351-356.

***Corresponding author:** Prakash P. Sarwade, Department of Botany, Shikshan Maharshi Guruvarya R. G. Shinde Mahavidyalaya, Osmanabad-413 502, Maharashtra, India, Tel: +91 9850547892; E-mail: ppsarwade@gmail.com

Received January 30, 2015; **Accepted** March 25, 2015; **Published** March 30, 2015

Citation: Sarwade PP, Sarwade KP, Chavan SS (2015) New First Report of Foliar Phytoplasma Disease on Bartondi Plant in India. J Plant Pathol Microb 6: 260. doi:

Copyright: © 2015 Sarwade PP, et al. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

CONTOURS & NUANCES OF RESEARCH AND RESEARCH METHODOLOGY

Editors

Dr. Balaji Navle Dr. Shyam Kadam

Editorial Board

Dr. Sandeep Gaikwad, Dr. P. P. Sharma Dr. V.B. Jadhav, Dr. Ms. N.R. Bankar, Dr. A. S. Deshmukh, Dr. D.N. Jige.

Dr. Balaji Navle
Convenor
Assistant Professor, Head & Research Guide
Deptt. of English
MSP Mandal,
Muktanand Mahavidyalaya,
Gangapur

Contours & Nuances of Research and Research Methodology
Dr. Balaji Navle, Dr. Shyam Kadam

Publisher
Chinmay Prakashan
Jijamata Colony,
Aurangabad.
Mob. 9822875219
chinmayprakashan@gmail.com

Type Setting
Akshara A. Palaskar
Rameshwar Bongane
Vedika Computer's
Aurangabad

© Dr. Shivajirao Munde
Principal
MSP Mandal,
Muktanand Mahavidyalaya,
Gangapur

13 February 2015

Cover Disigning
Apurva Graphics, Aurangabad

Printed By
Onkar Printers, Aurangabad

Price : Rs. 700/-

ISBN - 978 - 93 - 84593 - 54 - 4

या पुस्तकातील प्रसिध्द झालेल्या लेखांशी मुख्य संपादक, संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

17. "A Study of Investors Attitude towards a Unit Linked Insurance Plan (ULIP)"

Mr. Kale Santosh Subhash
Assistant professor,
S.G.R.G ShindeMahavidyalaya
Paranda, Dist: Osmanabad

Mr. Mohite Rajiv B.
Research Student
Dr. B. A. M. University,
Aurangabd

Introduction:

A Unit Linked Insurance Plan (ULIP) is a product offered by insurance companies that unlike a pure insurance policy gives investors the benefits of both insurance and investment under a single integrated plan.

In Unit Linked Insurance Plans (ULIP), the investments made are subject to risks associated with the capital markets. This investment risk in investment portfolio is borne by the policy holder. Thus, you should make your investment choice after considering your risk appetite and needs.A Unit Link Insurance Plan is basically a combination of insurance as well as investment. A part of the premium paid is utilized to provide insurance cover to the policy holder while the remaining portion is invested in various equity and debt schemes.

The money collected by the insurance provider is utilized to form a pool of fund that is used to invest in various markets instruments (debt and equity) in varying proportions just the way it is done for mutual funds. Policy holders have the option of selecting the type of funds (debt or equity) or a mix of both based on their investment need and appetite. Just the way it is for mutual funds, ULIP policy holders are also allotted units and each unit has a net asset value (NAV) that is declared on a daily basis. The NAV is the value based on which the net rate of returns on ULIPs are determined.Since ULIP (United Linked Plan) returns are directly linked to market performance and the investment risk in investment portfolio is borne entirely by the policy holder, one need to thoroughly understand the risks involved and one's own risk absorption capacity before deciding to invest in ULIPs

Evolution of a Unit Linked Insurance Plan (ULIP):

The first ULIP was launched in India in 1971 by Unit Trust of India (UTI). With the Government of India opening up the insurance sector to foreign investors in 2001.and the subsequent issue of major guidelines for ULIPs by the Insurance Regulatory and Development Authority (IRDA) in 2005. Several insurance companies forayed into the ULIP business leading to an over abundance of ULIP schemes being launched to serve the investment needs of those looking to invest in an investment cum insurance product.

Features:

There are several public and private sector insurance providers that either operate solo or have partnered with foreign insurance companies to sell Unit Linked Insurance Plans in India. The public insurance providers include LIC of India, SBI Life and Canara while and some of the private insurance providers include Reliance Life, ICICI Prudential, HDFC Life, Bajaj Allianz, Aviva Life Insurance and Kotak Mahindra Life.

Broadly, insurance plans can be distinctly divided into ULIP (Unit Linked Insurance Plans) and traditional plans. ULIPs, or Unit Linked Insurance Plans, have gained high acceptance due to the

attractive features they offer. Benefits include Transparency, Liquidity, and Fund Options, protection benefit along with investment returns, flexibility of multiple fund options, and option for staying invested for a long time thereby making your investment strategy more disciplined

One of the features of the ULIP is that it can offer you superior returns depending on the fund that you invest in. For example, if the fund you have chosen has heavily invested in the capital markets, chances are that if the stock markets do well, your fund may also do well.ULIP is that it provides insurance cover as well. The insurance cover may not be as great as a term plan, but, it should be good enough.

Past market trends, Investment need, Expected returns these are the factors which affects on the investor to invest.

Disadvantages:

lock-in period of 3 years,ULIPs have fixed policy term and premium payment term therefore one should buy it keeping in mind a long term horizon .At higher ages, protection benefit becomes expensive so one should understand the benefit illustration clearly before buying, ULIP is that the returns cannot be guaranteed. For example, if you have chosen an ULIP that invests bulk of the money in equities and the shares are not doing well, chances of losing money cannot be ruled out. This is one of the biggest risk and perhaps.Premium allocation charge, mortality charge, fund management charge and many more hidden costs are very high.The premiums on Unit Linked Insurance are usually higher than term insurance, because it includes an investment option also.

ULIP Controversies:

The traditional ULIP policy is designed to be sold as a 15 year or long term plan of investment. However insurance agents sold ULIPs as three year money-doubling plan. The sellers do not inform the investors that they need to keep funding thepolicies every year for 10-15 years to get benefits.

Regulations allowed a lock-in of the money for three years after which the investors could stop paying the premium and surrender the policy. If the investor stopped paying the premium in the first few policy years, rules allowed insurance companies to return nothing. And even after the lock-in period got over, high surrender charges ensured that investors got very littlemoney back if they stopped paying premiums.

MINT,a business daily researched the aggregate loss to investors from misspelling of insurance products amounted to Rs. 1.5 trillion during the period 2004-2012.Agency commissions during 2004-12 totaled Rs 1.13 lakh crore. In other words, as much as 71 percent of the estimated losses of the investors were paid off to agents as commissions. Insurance companies and agents were complicit in the mis-selling of ULIPs to the common man, including the financially illiterate people and the sophisticated urban rich. The companies gained enormously, as they levied high surrender charges on investors most of whom lapsed the policies finding them financially unviable to them. Agentsmis-sold the products, eyeing high first-year commission - in certain cases as high as more than 40 percent. They lied to investors that the tenure was just three years, while it was actually a long-term product. More than Rs.1.56 trillion has leaked out of the industry because of investors letting their policies lapse over a seven-year period ending 2011-12. The actual loss is likely to be a multiple of that. The background when the insurance industry started on the road to privatization in 2000, little did we know that the seeds of large-scale investor fraud were being sown in the rules of the game.

The Insurance Regulatory and Development Authority (IRDA) have tightened regulations related to ULIP schemes i.e. September 2010. It has capped the commissions of agents and distributors. The minimum lock in term is extended from three to five years. The front end expenses to be

distributed evenly over the lock-in period instead of just in the initial years. All policies must have a life insurance cover and minimum sum assured. The ULIP surrendercharge is limited to Rs. 6000. But **rules governing ULIPs bought before Sept 1, 2010 have major loss for the investor of ULIP.**

Calculation of NAV of ULIP:

ULIP plans are investing your money into the equity market. It is the same like the mutual funds, but ULIPs are providing the life cover and also linked to the insurance policy. NAV of a ULIP plan is nothing but the book value. The money from all the investors is pooled together to form one large corpus. This money is later invested in the markets. To help divide the returns on investment, the fund manager divides the corpus amount into units with a certain face value. Each investor then has a share of units in the fund depending on how much money he pooled. Hence to start with, the value of each unit is considered the NAV i.e. Net Asset Value. Once investments are made in the market, the total value of the fund can increase or decrease on a daily basis and hence accordingly the NAV also increases or decreases'Net Asset Value' is the value of the asset held by the insurance company aftér deducting the various charges like Admin Charges, Mortality Charges and Fund Management Fees etc. NAV of a ULIP scheme also varies on a day-to-day basis. NAV of a particular ULIP scheme can be calculated using the formula mentioned below-

Net Asset Value (NAV)* = "(Market Value of Investments held by the fund + Value of Any Current Assets) – (Value of Current Liabilities & Provisions) / Number of units existing at valuation date (before creation / redemption of any units)"

NAV Calculation Formula as per IRDA

Conclusions:

ULIPs offer you a combination of insurance and returns. If you have invested in an ULIP that parks substantial money in equities, there is an element of risk in the product. ULIPs offer the double benefits of providing life protection cover and systematic investment, if capital markets do well your fund could generate a superior return as well. But it is the investment for long term period like 10 to 15 year not for the short term period

References:

Journals:

-Dr. Abhay Gupta&Anju Agrawal(2014) 'A Comparative Study on Investors of ULIP and Mutual Fund Products in Indore City', Pacific Business Review International Volume 7, Issue 2, August 2014, 15-18.

-PritamP. Kothari &Shivganga C. Mindargi (2013)'A study of investors attitude towards mutual fund with specialReference to investors in Solapurcity', IJAFMR ISSN 2249-6882Vol. 3, Issue 2, Jun 2013, 1-12.

-Mr. KetanPrajapati (2013) 'To Study the Investors' Behavior towards Life Insurance Products', IJRMP, vol.2, issue 1, January 2013, 24-32.

Websites:

www.livemint.com
www.hdfclife.com
www.capitalmind.in
www.en.wikipedia.org

***

Science Park Research Journal
ISSN : 2321-8045

Impact Factor : 1.6200[UIF-2013]

Original Article

WET-CHEMICAL SYNTHESIS AND CHARACTERIZATIONS OF COPPER OXIDE NANOPARTICLES AND THEIR APPLICATIONS

S. P. Kamble[1], Maheshkumar L. Mane[2*], V. N. Dhage[3], V. D. Mote[4], Yuvraj Sudake[4], G. B. Jadhav[4] and P. W. Khirade[4]

[1]Department of Physics, C. T. Bora College, Shirur Dist. Pune
[2] Department of Physics, S. G. R. G. Shinde Mahavidyalaya, Paranda Dist. Osmanabad
[3]Department of Physics, Abasaheb Garware College, Pune
[4]Department of Physics, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Abstract :

Copper oxide nanosheets were successfully fabricated via a wet-chemical precipitation process with three different chemical stoichiometries. Copper oxide is considered as an efficient catalytic agent and also a good gas sensingmaterial. Here, surfactant assisted copper oxide colloidal nanoparticles(NPs) were synthesized in 0M, 1 M and 2M aqueous solution of CTAB. The synthesized CuO nanostructures were characterized by X-ray diffraction (XRD), and Fourier transform infrared (FT-IR) spectroscopy.XRD results confirmed the formation of pure CuO nanoparticles. The synthesis method has potential for application in manufacturing units due to ease processing and more economical reagents.FT-IR results show that C=O coordinated with CuO and formed a protection layer.

Keywords: *CuO nanoparticles, CTBA, X-ray diffraction* .

Scanned by CamScanner

Aug-15

ISBN 978-93-

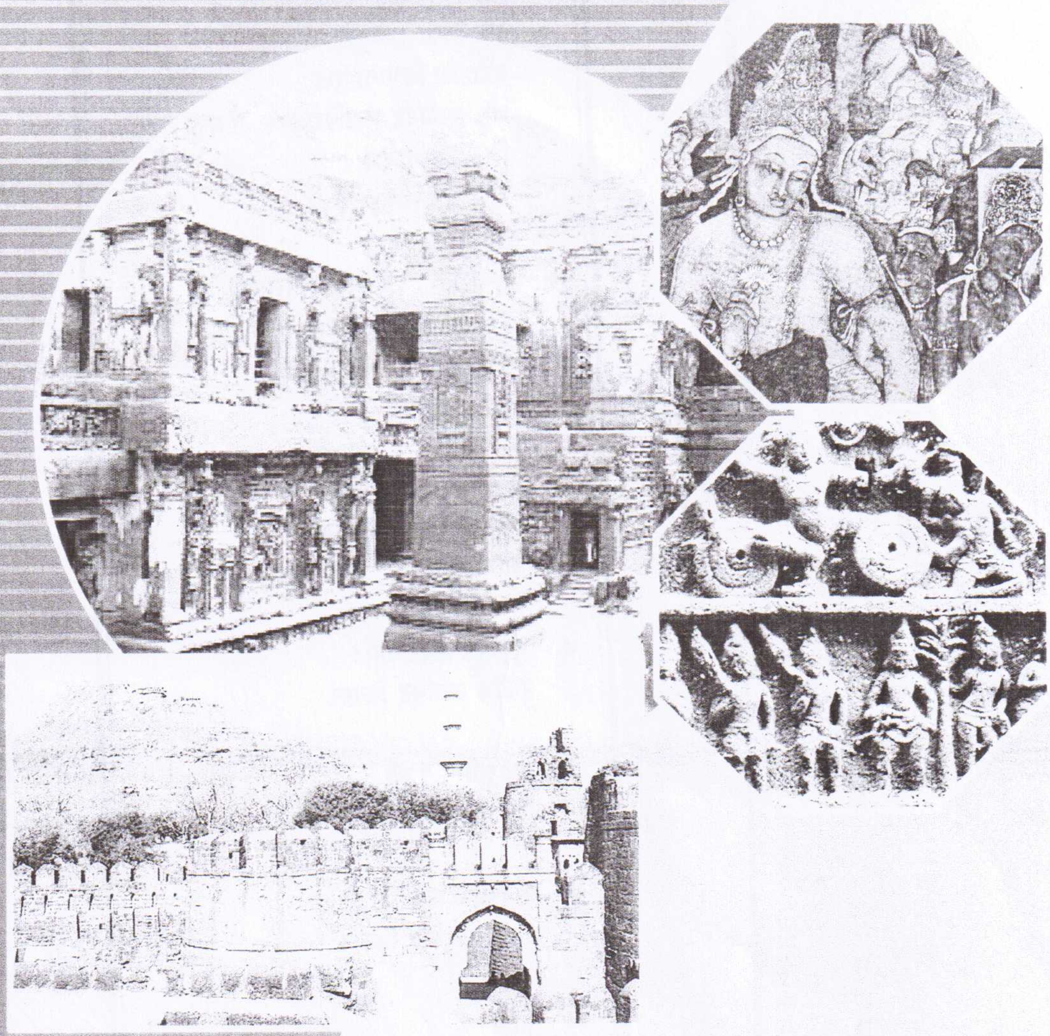

उपयोजित इतिहास

संपादक
प्रा. वैशाली बागुल

ISBN-978-93-82504-60-3

- उपयोजित इतिहास
- **प्रा. वैशाली बागुल**
  इतिहास विभागप्रमुख,
  श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर
  जि. औरंगाबाद.
  मो.: ९४२०५७८७४८
- **प्रकाशक : डॉ. परवेज असलम शेख**
  ब्लॉक नं. ८, गुलमोहर अपार्टमेंट,
  जुना बाझार, औरंगाबाद.
  मो.: ९८९०४५०७४६
- **प्रकाशक द्वारा**
  न्यु व्हाईसेस पब्लिकेशन
  औरंगाबाद.
- **मुखपृष्ठ संकल्पना :**
  राठोड अरविंद किसन
- **आवृत्ती – १ ली.**
  दिनांक : २७/०८/२०१५
- **मांडणी व सजावट :**
  राठोड अरविंद किसन
- **मुद्रक :**
  व्यंकटेश कॉम-प्रिन्टस
  पुंडलिक नगर रोड, गारखेडा परिसर,
  औरंगाबाद. मो.: ९८९०२५१०२७
- **मूल्य : २५०/-**

उपयोजित इतिहास

• संपादक •

प्रा. वैशाली बागुल
इतिहास विभागप्रमुख,
श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर
जि. औरंगाबाद.

• संपादक मंडळ •

डॉ. सुरेश पैठणकर	डॉ. शाम कदम
डॉ. अजय देशमुख	प्रा. रमेश पंडीत
प्रा. संदीप गायके	प्रा. रामदास पांचाळ

प्रा. अप्पासाहेब धनाड

टिप : या ग्रंथात प्रकाशित झालेल्या सर्व लेखातील विचार संबंधित लेखकांचे असून या विचाराशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही

३०)	भौगोलिकतेत इतिहासाचे उपयोजन	प्रा. डॉ. आर.एन. करपे प्रा. दिनेश आर. कचकुरे	१०६
31)	Division of Social Sciences and History	Dr. Satpute Hariram Shridharrao	110
32)	Applied Historical Demography	Dr. Misal Hanumant Damodhar	115
33)	Relationship Between Applied History and Sociology	Mr. Manal Bhagwan Suresh	123
34)	Demography : A Critique from Applied History	Vithal Shankarrao Phulari	127
35)	"Applied History : Inter Disciplinary Approaches and Contemporary Relevance" (Applied History : Meaning, Definition, Nature, Features, Scope, Schools, Development and Function)	श्री. रविंद्र सतिश जाजू	१३२

उपयोजित इतिहास : भाषा आणि साहित्य

३६)	महात्मा फुलेंचा स्त्रीवाद : ऐतिहासिक उपयोजन	प्रा. डोंगरे विजय तुकाराम	१३७
३७)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेली इतिहास मिमांसा आणि इतिहासाचे उपयोजन	प्रा. सुदर्शन उद्धवराव स्वामी	१४०
३८)	उपयोजित इतिहास : भाषा आणि साहित्य	प्रा. डॉ. रामभाऊ मुटकुळे प्रा. डॉ. शारदा कदम	१४३
३९)	उपयोजित इतिहास : भाषा आणि साहित्य	प्रा. डॉ. अनिरुद्ध मोरे	१४७
४०)	मराठी भाषेची अस्मिता आणि निजामाचे धोरण	प्रा.सौ. बोराडे गीतांजली भीमराव	१५०
४१)	वाङ्मयेतिहासाचे पुनर्रलेखन काळाची गरज	डॉ. सुरेश पैठणकर डॉ. द्रौपदी पंदिलवाड	१५४
42)	Study of Language and Literature : Approaches of Applied History	Dr. Navle Balaji Anandrao	159
43)	Impact of Pali Tipinika Literature to Modern World	Dr. Prakash Babarao Mahajan	164
44)	Applied History: A Critique from Indian Perspective	Mr. Pandit Ramesh Nanarao Mr. Gaike Sandip Gotiram	170

उपयोजित इतिहास : नाणकशास्त्र

४५)	इतिहास लेखनातील नाणकशास्त्राची भुमिका	प्रा. बोडके बालाजी रावसाहेब	१७३
४६)	इतिहास लेखनातील नाणकशास्त्राची भूमिका	प्रा. जानवळे राजकुमार सोनलाल	१७६
४७)	उपयोजित इतिहास : महाराष्ट्रातील प्राचीन नाणीशास्त्र	प्रा. घाडगे रघुनाथ व्यंकटी	१८०
४८)	इतिहास लेखनात शिलालेखशास्त्राचे महत्त्व	डॉ. वंदना यादवराव कांबळे	१८४
४९)	इतिहास लेखनातील कालगणनाशास्त्र व शिलालेखशास्त्र यांचे उपयोजन	प्रा. वैशाली बागुल श्री. कृष्णराव रामराव भोसले	१८७

उपयोजित इतिहास : सांस्कृतिक अभ्यास

५०)	ऐतिहासिक वास्तूचे संरक्षण व महत्त्व	डॉ. दीपा सावळे	१९०
५१)	वैजापूर परिसरातील मंदीराचा इतिहास	प्रा. के.एस.बन	१९८
५२)	वेरुळचे ऐतिहासिक महत्त्व	डॉ. गट्टी जी.व्ही. प्रा. नाईक एन. डी.	२००

उपयोजित इतिहास : वस्तुसंग्राहालये शास्त्र

५३)	''मराठवाड्यातील वस्तुसंग्रहालये''	प्राचार्य, शैलेश राऊत	२०३
५४)	वस्तुसंग्रहालयाचे जतन आणि महत्व	प्रा. भालेराव वाय. ई.	२०५

ऐतिहासिक वास्तूचे संरक्षण व महत्त्व

डॉ. दीपा सावळे
प्राचार्य, इतिहास विभागप्रमुख, रा.गो. शिंदे महाविद्यालय, परंडा, जि. उस्मानाबाद

मानवाच्या प्रत्येक कार्यक्षेत्रासाठी उपयुक्त अशी वास्तुनिर्मिती प्राचीन काळापासून होत आलेली आहे. प्राचीन कलात्मक वस्तूंच्या संग्रहाच्या विचारातून प्राचीन अवशेषांच्या संरक्षण व संग्रहाला प्रेरणा मिळाली. यूरोपमध्ये प्राचीन वस्तूंचा शास्त्रीय अभ्यास सुरू झाला. अठराव्या शतकात युरोपात हर्क्यूलेनियन व पॉंपे येथे उमरावांचे खाजगी संग्रह समृध्द करण्यासाठी उत्खनने केली. त्यात सापडलेल्या भव्य वास्तू पाहून पुरातत्वज्ञ भारावून गेले. त्यामूळे प्राचीन कलात्मक वस्तूंप्रमाणेच प्राचीन वास्तूंचेही संरक्षण केले पाहिजे याची जाणीव अभ्यासकांना झाली. पुरातत्वीय अवशेषांचे संरक्षण करणे व त्यांचा अभ्यास करणे हे पुरातत्व विद्येचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. इ. स. १८५६ मध्ये ब्रिटिश भारतात लॉड डलहौसीने पुरातत्व विभाग प्राचीन स्मारके व पुरातत्वीय अवशेषांचे संरक्षण करणे हे उद्दिष्ट ठेवून स्थापन केला. त्यामुळे भारतातील प्राचीन स्मारके व अवशेषांचे संरक्षण होण्यास मदत झाली.

मानवी जीवनात वास्तूकला ही अत्यंत उपयुक्त आणि अनिवार्य अशी कला आहे. मानवाच्या मुलभूत गरजा - अन्न, वस्त्र, निवारा - त्यापैकी निवारा निर्माण करण्याची कला व शास्त्र म्हणजे वास्तुकला होय. त्यामूळे अतिप्राचीन काळापासून या क्षेत्रात मानव कार्यरत असलेला आढळतो. किंबहूना यामूळे या कलेला सर्व कलांची जननी म्हणतात.

वास्तूप्रकार -

१. निवासी वास्तू - इतितहासात राजवाडा, सरदारवाडा, ब्राम्हणवाडा इ. अनेक प्रकारचे वाडे आढळून येता.

२. धार्मिक वास्तू - चर्च, सिनॅगॉग, मशिद, देवालय हे प्रमूख धार्मिक वास्तू प्रकार.

३. प्रशासकीय वास्तू कला - मंत्रीमंडल, दरबार, कार्यालये, तसेच स्वता:चे राजवाडे, अतिथीमहाल, नोकररूदाशीच्या खोल्या,नगारखाने, चौथरे, बुरूज, बागबगीचे, तळी, सरोवर, भव्य दरवाजे इ. अनेक घटक पूवीच्या प्रशासकीय वास्तूचे अविभाज्य घटक होते.

४. रंजनगृह वास्तू कला - प्राचीन काळात ग्रीकांनी प्रेक्षकांना बसण्यासाठी टेकडीच्या उतरणीचा उपयोग करूण खुली रंगमंदिरे बांधली. रोमनांनी त्यात बंदिस्त नाटयगह, क्रीडागारे, सार्वजनिक स्नानगृह हे बांधली.

५. शैक्षणिक वास्तू कला- बौध्द विहार, आश्रम, मठ, तसेच तक्षशिला व नालंदा ही विद्यापीठे ही प्राचीन शैक्षणिक वास्तूंची काही उदाहरणे होत.

६. स्मारक वास्तू - एखादया व्यक्तीची, घटनेची किंवा युध्दातील विजयाची स्मृती वास्तूरूपाने जतन करूण ठेवण्याचा परंपरा प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. विजयकमानी व कीर्तिस्तंभ, थडगी, प्रवेशव्दार, स्मारकशिल्प, मनोरे, मीनार या अशा विविध वास्तूप्रकारांव्दारे स्मृती जतन करण्याची प्रथा मानवी इतिहासात पूर्वापार चालत आली आहे.

७. दळणवळण क्षेत्रातील वास्तू - १९ व्या व २० व्या शतकात औद्योगिक क्रांतीमुळे रेल्वे स्टेशन बसस्थानके, विमानतळ इ. वास्तूरचना होत आहेत.

८. औद्योगिक वास्तुकला - गेल्या दोन शतकात झपाटयाने वाढणारे विविध प्रकारांचे व आकारांचे कारखाने यात मोडतात.

ISBN-978-93-82504-60-3

९. व्यापारी क्षेत्रातील वास्तु - नगरांच्या निर्मिती सोबतच या प्रकारचा विस्तार झाला ग्रीक व रोमन संस्कतीत या प्रकारातील वास्तुकला स्थिर झाली. शहरातील बाजारपेठांची क्षेत्रे ठरविली जाऊ लागली आज प्रेसिंग्ट, मौल निर्माण होत आहेत.

१०. क्रिडा क्षेत्रातील वास्तुकला - विविध खेळांचे महत्व प्राचीन काळापासून मान्य झाले आहे. ग्रीक व रोमन लोकांनी शर्यतीसाठी पशु झूंजी आदी क्रिडोंसाठी रंगमंडले बांधली. स्पॅनिश लोकांनी बैल झूजीसाठी प्रेक्षागृह बांधली.

११. आरोग्य क्षेत्रातील वास्तुकला - या प्रकारात प्रामुख्याने इस्पितळे, आरोग्यकेंद्रे, संशोधन प्रशाळा इ.

१२. विशेष शास्त्रीय संशोधनपर वास्तूप्रकार - हा प्रकार काहीसा दुर्मिळ असला तरी खास विशेषज्ञ शास्त्रज्ञांसाठी या प्रकारात वास्तुनिर्मिती केली जाते. उदा. गृहगोलांच्या निरीक्षणासाठी वेधशाळा, अणूसंशोधन प्रयोगशाळा, प्रक्षेपण केंद्रे अशा अतिविशिष्ट कार्यासाठी अभियांत्रिकी शाखेच्या मदतीने ही निर्माण केली जाते.

ग्रीक वास्तूकला- ग्रीकांनी निर्मान केलेल्या डोरिक, आयोनिक व कॉरिंथियन या तीन प्रमुख स्तंभरचना व मंदिरवास्तूशैली अभिजात (क्लासिक) ठरली. शिवाय रंगमंडलाची (ॲम्फीथियटर) संकल्पना त्यांनीच प्रथम अंमलात आणली ग्रीकांनी स्तंभ व तुळई या तंत्रानेच प्रामुख्याने वास्तुनिर्मिती केली. मंदिर वास्तुप्रमाणेच ग्रीकांनी रंगमंडले, बाजारपेठा, प्रवेशदालने, सभागृहे इ. बांधली एकूण वास्तुनिर्मितीत सर्व दर्शनी भागावर स्तंभावलीची योजना हे या शैलीचे खास गुणवैशिष्ट्ये मानले जाते.

रोमन वास्तुकला - पॅंथिऑन, मंदिर, 'फोरम ऑफ ट्रोजनङ हा सार्वजनिक सभाचौक, कॉलॅसिअम, कॉराकॅलाचे स्नानगृह (थर्मी) या वास्तुरचना रोमन वास्तुकलेचे अद्‌भूत नमूने म्हणून अभ्यासले जातात.

पौर्वात्य वास्तुकला - चीनची प्राचीन संस्कृती इ.स. पूर्व १००० वर्षापासून तरी अस्तीत्वात आहे. प्रसिध्द चिनची भिंत इ.स. पूर्व २१४ मध्ये बांधली. जपानमधील नारा येथील होर्युजी मंदिर, तोडाईजी मंदिर, ओसोकाचा पॅगोडा, क्योटोचा मिकाडी राजप्रसाद ही सर्व पौर्वात्य शैलीची उल्लेखनीय वास्तुनिर्मिती होय.

भारतीय वास्तुकला -

सिंधू संस्कृतीतील मोहोंजोदाडो, हडप्पा, कालिबंगन, लोथल, इ. ठिकाणच्या उत्खननातुन त्या काळातील समाजजीवनाची कल्पना येते. बौध्द धर्माच्या प्रसारानंतर भारतात अनेक ठिकाणी स्तुप, विहार, चैत्यगृहे बांधली गेली. चौथ्या शतकापासुन मंदिर वास्तुकला निर्माण होऊ लागली. भुवनेश्वर कोणार्क, खजुराहो येथे नागर (उत्तर भारतीय वा इंडो आर्यन) शैलीतील उत्कृष्ट निर्मिती झाली. पट्टदकाल, ऐहोळे, बादसमी, बेलूर, हळेबीड येथे वेसर (मध्य भारतीय वास्तुशिल्प शैली महाबलीपूर) येथील एकाश्मातून एका दगडातुन खोदलेल्या मंदिरातून (रथ नावाने प्रसिध्द) उत्क्रांत झाली. कांचीपुरम, मदुराई, वेरूळ, श्रीरंगम् येथे अशी मंदिरे दिसतात. गोपूर हा या वास्तुशैनीचा महत्वाचा घटक होता. १२ व्या शतकापासून इस्लामी वास्तुकलेचा उगम भारतरत झाला. मशीदी, राजवाडे, मीनार असे प्रकार त्यांनी निर्माण केले. अकबराने फत्तेपूर शिक्री ही नवी राजधानी बांधली. आग्रा येथे लाल किल्ला ही अकबराने बांधला. शहाजानने ताजमहाल व दिल्लीत लाल किल्ला बांधला.

महाराष्ट्रातील वास्तुकला -

कार्ले, भाजे, बेडसे, नासिक, कान्हेरी, अजंठा, वेरूळ, पितळखोरा येथील बौध्द लेणी, वेरूळ, घरापुरी येथील जैन लेणी ही शैल वास्तुकलेची परंपरा महाराष्ट्रात आहे. ११ व्या शतकापासून १४ व्या शतकापर्यंत चालुक्य व यादव यांच्या कारकीर्दित विपुल मंदिरे निर्माण झाली. प्रामुख्याने यादवकालीन व हेमाडपंथी शैली महाराष्ट्रात विकसित झाली. नासिक, त्र्यंबकेश्वर, कोल्हापूर, वाई, मराठवडा, विदर्भ या भागात मंदिरे बांधली. शिवकाळात किल्ले आणि जलदुर्ग बांधले गेले. पेशवाईत विविध आकारांचे वाडे पुणे, नासिक, कोल्हापूर येथे व इतरत्र बांधले.

विविध ऐतिहासिक वास्तू -

आवश्यकता ही सर्व अविष्कारांची जननी आहे. काळानुसार गरजा बदलतात व त्याचे प्रतिबिंब सर्व कलाकृतींमध्ये आपोआप घडते. वास्तुविद्या ही गरज धर्म, कला, परंपरा व साहित्याशी निगडीत आहे. विविध देशातील परंपरा व इतिहासाचे पडसाद वास्तुविद्येच्या रूपाने त्या काळाचे दर्शन घडवितात त्याच ऐतिहासीक वास्तु होय.

१) लेणी व चैत्यगृहे - लेणी म्हणजे डोंगरातील खोदून तयार केलेल्या गुहा होत. ज्यांचा उपयोग प्रामुख्याने पावसाळ्यात संन्याशी -भिक्षुंच्या राहण्यासाठी केला जाई. ही लेणी सातवाहन, वाकाटक व राष्ट्रकुट या राजवंशाच्या काळात प्रामुख्याने कोरली गेली. अशा वैशिष्टयेपूर्व लेण्यांमध्ये अजंठा, कार्ले, कैलास, घारापुरी, पितळखोरे, भाजे, वेरूळ ही जगप्रसिध्द लेणी आहेत.

वैदिक काळात सत्पुरुषाच्या समाधी स्थानांना चैत्य असे नाव होते. तीच प्रथा जैन - बौध्दांनी स्वीकारली. या चैत्यगृहावरच घुमट उभारले जाऊ लागले, त्याला स्तुप म्हटले गेंले. बौध्द स्तुप म्हणजे अर्धगोलाकृती कबर किंवा थडगे, चैत्यगृह म्हणजे बौध्द भिक्खूंचे प्रार्थना मंदिर होय. भाजे, कार्ले, अजिंठा येथील चैत्यगृहे प्रसिध्द आहेत.

अ) अजिंठा
ब) कार्ले
क) कैलास लेणी
ड) पितळखोरे
इ) भाजे
ई) वेरूळ

याशिवाय कोंडाणे, बेडसे व कन्हेरी येथेही प्रेक्षणीय लेणी आहेत. अशी लहान मोठी पाषाणातून कोरलेली शेकडो स्थाने महाराष्ट्रात आहेत. वास्तूशास्त्र व शिल्पकला यांचा ही लेणी उत्कृष्ट नमुना आहेत.

२. प्राचीन मंदिरे - नागर, द्रविड, वेसर या विविध प्रवाहातून भारतीय कलाविश्व वृध्दिंगत झाले महाराष्ट्रात नागर-द्रविड संमिश्रणातून जे शिल्प साकारले त्याला हेमाडपंथी शैलीने एक वेगळेच परिणाम लाभले. शिल्परचनेच्या दृष्टीने लेण्याबरोबरच महाराष्ट्रातील पुढील प्राचीन मंदिरे प्रसिध्द आहेत.

१. अमरनाथचे शिवमंदिर
२. काळे नरसिंहपूरचे नरसिंह मंदिर
३. खिद्रापूरचे कोपेश्वर मंदिर
४.मेहकरचे शालांधर मंदिर
५. लोणी भापकरचे वराह मंदिर
६. तासगावचे गणपती मंदिर

महाराष्ट्रात सगळयात प्राचीन बांधीव मंदिरे म्हणून यादव शिलाहार काळातील मंदिरांना विशेष महत्व आहे. अंबरनाथ, झोडगे, सिन्नर येथील मंदिरे लक्षणीय आहेत. विदर्भात जयपूर-कोटली, अहमदपूर, मेहकर, धोत्रा, सातगाव इ. ठिकानी हेमाडपंथी देवालये आहेत. आंबाजोगाईपासून ५० कि.मी. वर धर्मापमरी येथे केदारेश्वराचे सुंदर मंदिर आहे.

३. किल्ले - मध्ययुगीन कालखंडात किल्ल्यांना महत्वाचे स्थान होते. शत्रुच्या हल्ल्या पासून संरक्षण करण्यास सुलभ जावे अणि आजूबाजूच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवता यावे म्हणून बांधलेल्या वास्तूंना इंग्रजीत फोर्ट (Fort)], कॅसल (Castle), सिटॅडल (Citadel), बर्ग (Burgh), असे म्हणतात.

प्राचीन भारतात सिंधू संस्कृतील शहरात तटबंदी होती व शहराच्या मध्यभागी बाल्लेकिल्ला बांधला होता असे

त्याचे प्रतिबिंब सर्व कलाकृतींमध्ये
आहे. विविध देशातील परंपरा व
सीक वास्तु होय.
ा उपयोग प्रामुख्याने पावसाळ्यात
ा राजवंशाच्या काळात प्रामुख्याने
खोरे, भाजे, वेरूळ ही जगप्रसिध्द

ा जैन - बौध्दांनी स्वीकारली. या
ाणजे अर्धगोलाकृती कबर किंवा
न चैत्यगृहे प्रसिध्द आहेत.

षाणातून कोरलेली शेकडो स्थाने

वृध्दिंगत झाले महाराष्ट्रात नागर-
ाम लाभले. शिल्परचनेच्या दृष्टीने

ील मंदिरांना विशेष महत्व आहे.
हमदपूर, मेहकर, धोत्रा, सातगाव
ाथे केदारेश्वराचे सुंदर मंदिर आहे.
ा पासून संरक्षण करण्यास सुलभ
इंग्रजीत फोर्ट (Fort)], कॅसल
बाल्लेकिल्ला बांधला होता असे

अवशेषावरून दिसते. ऋगवेदात घूर ङ या शब्दाचा उल्लेख आहे. वाकाटक, गुप्त, राष्ट्रकुट, किल्ल्यांना फारसे महत्व नसले तरी त्यांचे राजवाडे व शहरांना तटबंदी होती. मध्यपूर्व काळात चालुक्य, शिलाहार, यादव यांच्या काळात किल्ल्यांचे महत्व वाढले. दौलताबाद (देवगिरी), साल्हेर, अंकाई, टंकाई, अंजनेरी मार्कंडा त्रिंबक, रांगणा, पावनगड, पन्हाळा, विशालगड, माहुरचा किल्ला, चंद्रपूर मधील गोडराजाचा किल्ला मुस्लीमपूर्व काळातील किल्ले . मुस्लीम काळात अनेक किल्ले बांधले. दिल्ली, आग्रा, अहमदनगर, विजापूर, बंगलोर, तघलकाबाद ही त्याकाळातील भुईकोट किल्ल्यांची प्रसिध्द उदाहरणे होत. त्याकळात राजपुतांनी चित्तोड, अंबर, जोधपूर, ग्वाल्हेर, जयपूर इ. डोंगरी किल्ले बांधले. १७ व्या शतकात महाराष्ट्रात छत्रपती शिवाजीने अनेक नवीन किल्ले बांधले आणि काही जुने डागडूजी करून लढाऊ बनविले.

किल्याचे प्रकार - किल्याचे अनेक प्रकार अनेक ग्रंथकारानी सांगितले आहेतण. 'राज्यव्यवहार कोशङ या ग्रंथात किल्याचे तीन प्रकार सांगितले आहेत.

१. गिरीदुर्ग किंवा डोंगरी किल्ला
२. भुईकोट किल्ला
३. जंजिरा उर्फ जलदुर्ग

उदा. सिंधूदुर्ग, विजयदुर्ग, रत्नदुर्ग इ. किल्यांचा समुद्र आणि राष्ट्रीय सीमांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने सागरी किल्ले होत.

४. गढी - उदा. जाधववाडी येथील जाधवरावांची गढी,हिंगणगावची दमाजी थोरातांची गढी, दिवेघाटातील जाधवरावांची गढी, तळेगावी दाभाडयांची गढी इ.

५. राजवाडे - उदा. राजर्षी शाहु महाराजांचे निवासस्थान असलेला व आज वस्तुसंग्रहालयात रूपांतरीत झालेला कोल्हापूरचा शालीनी पॅलेस, भोरचा राजवाडा, साताराचा राजवाडा, कोल्हापूरचा राजवाडा, बानवाडीचा पद्म पॅलेस इ.

६. वाडे - १७ व्या शतकातील या राजप्रासादांच्या धर्तीवर मराठे सरदारांनी पुणे, कोल्हापूर, सातारा, वाई तसेच उत्तरेकडे इंदुर, ग्वालेर आदी ठिकाणी निवासासाठी मोठ मोठे वाडे बांधले.

अ. शनिवार वाडा
ब. रास्ते वाडा
क. विश्रामबाग वाडा
ड. पुरंदरे वाडा
इ. मेणवली वाडा

याशिवाय नाईक वाडा, शुक्रवार वाडा, पेशवे वाडा, असे वाडे आजही इतिहासाच्या वैभवाची साक्ष देतात. आज महाराष्ट्रात पुणे, कोल्हापूर, सातारा, वाई, फलटन, मेणवली, सासवड, कान्हूर पठार, मिरज, तासगांव, नाशिक वगैरे ठिकाणी सरदारांचे वाडे आहेत.

७. स्मारके - महाराष्ट्रात प्राचीन काळापासून विजयी वीरांची, हुतात्म्यांची संतमहतांची,लेखक, कलावंताची आणि राजे - महाराजांची गौरव गाथा स्मारकांच्या स्वरूपात उभारण्याची प्रथा आहे. ती काही स्मारके पुढील प्रमाणे

अ. ताजमहाल
ब. बीबी का मकबरा
क. गोल घुमट
ड. छत्रपती शिवाजी महाराजांची समाधी - रायगडावर त्यांची समाधी आहे. छ. संभाजी महाराजांची समाधी

पुण्याजवळ वढू येथे आहे.

इ. राजमाता जिजाऊची समाधी - पाचाड येथे मृत्यु पावल्या. तेथेच त्यांची समाधी बांधली.

ई. तानाजी मालुसरे स्मारक - छ. शिवाजीचा विश्वासू लढवय्य मावळा हा उदयभानाशी लढता लढता सिहगडावर धारातिर्थी पडला. तेथेच त्यांची समाधी बांधलीण.

उ. महादजी शिंदेची छत्री -पुणे येथील वानवडी येथे त्यांची समाधी आहे.

ऊ. माधवराव पेशवे स्मारक - थेऊर येथे रमा- माधव स्मृती स्थळ आहे.

ए. कस्तुरबा स्मारक - पुणे नगर रोडवर आगाखान पॅलेसमध्ये नजरकैदेत होत्या तिथेच त्यांची समाधी आहे.

ऐ. मुंबईतील हुतात्मा स्मारक - १०६ लोकांनी हौतात्म प्राप्त झाले. त्या स्मृती प्रीत्यर्थ हुतात्मा झालेल्यांचे स्मारक सयुक्त महाराष्ट्र समितीने उभारले.

८. विजयकमानी कीर्तिस्तंभ - किंवा जयस्तंभ - हे राज्यरोहणादी खास समारंभाच्या वेळी तसेच युध्दात विजय मिळवून सैन्यासह सेनापती परत येत असताना त्यांच्या स्वागतासाठी राजे- महाराजे यांच्या सन्मानात किंवा एका राष्ट्राने दुस-या राष्ट्रावर मिळवलेल्या विजयाच्या गैरवानिपमत्त उभारण्याची प्रथा प्रचीन काळापासून चालत आलेली आहे.

पाश्चात्य देशात इ.स.पू. २०० च्या सुमारास विजयकमानी प्रथमतः बांधण्यात आल्या . या कमानींवर युध्दातील विजयदृश्यांचे वा गौरव प्रसंगाचे शिल्पांकन केले जाई. प्राचीन काळात रोमनांनी प्रथम विजयकमानी उभारण्यास सुरवात केली. त्यांनी उभारलेल्या तीन कमानी विशेष प्रसिध्द आहेत. त्यापैकी घ्आर्य ऑफ कॉन्स्टरीनङ ही संमिश्र शैलीतील कमान रचना होती. फ्रान्स आयफेल टॉवर फ्रेंचक्रांतीला १०० वर्ष झाली म्हणून बांधले.

भारतातील विजयकमानी कीर्तिस्तंभ उभारण्याची प्रथा पूर्वापार चालत आलेली आहे. भारतात ७ व्या ते १० व्या शतकापर्यंत दगडी कीर्तिस्तंभ उभारण्यात येत. राजपुत राजांनी हे स्तंभ उभारल्यामुळे विजयस्तंभाला राजस्तंभ म्हटले जाऊ लागले. मंदसोर येथे युध्दस्मारक म्हणून चौरसाकार राजस्तंभ उभारला.

कुत्बुधीन ऐवकाने आपल्या पराक्रमाचा विजयस्तंभ म्हणून दिल्लीजवळ मेहरोली येथे कुतूबमिणारची उभारणी केली. चितोड गड येथे राणा कुभ याने मावळा व गुजरात येथील सुलतानांच्या सैन्यावर एकाचवेळी मिळावलेल्या विजयाप्रीत्यर्थ जयस्तंभ उभारला.

अकबराने भारतात बांधलेल्या अनेक विजयकमानी पैकी सर्वात महत्वाची वास्तू म्हणजे फत्तेपूर शिक्री येथील घ बुलंद दरवाजा ङ ही होय.

एडविन लट\येन्स या ब्रिटिश वास्तुतज्ञाने पहिली महायुध्दातील अज्ञात भारतीय सैनिकांच्या स्मरणार्थ घ इंडिया गेट ङ या भव्य कमानीची निर्मिती केली.

१९११ साली राजा पंचम जॉजच्या मुंबई येथील आगमनाप्रीत्यार्थ घोट वे ऑफ इंडिया ङ ची निमित्ती करण्यात आली. इ.स. १८५७ च्या स्वातंत्र्य युध्द स्मरणार्थ एक घ्चार भिंती ङ याठीकानी सातारा येथे आहे.

अशाप्रकारे अनेक ऐतिहासिक वास्तु प्राचीन काळापासून आज पर्यत प्रेरणा व स्पुर्ती देत उभा आहेत.

ऐतिहासिक वास्तूचे संरक्षण, संवर्धन व महत्व - Preservation of Historical Monuments - प्राचीन वास्तूचे संरक्षण ही एक खास अभ्यासशाखा आहे. स्तूप, मंदिरे, पुतळे इ. वर हवामानाचा त्याच प्रमाणे झाडझाडो-याचा प्रतिकुल परिणाम होतो. समुद्रकाठी असलेल्या महाबलीपुरम व कोणार्क येथील मंदिरावर समुद्रावरून येणा-या खा-या वा-यांचा प्रतिकुल परिणाम होत असतो. खडकातून झिरपणा-या पाण्यामुळे महाराष्ट्रातील अनेक गुहांना व अजिंठा येथील भिंत्तीचित्रांना (Murals) धोका पोहचत आहे. काही प्राचीन मंदिरावर उगवणा-या झाडांच्या मुळयांनी दुभंगुन तडे जातात तर काही विटांचे बांधकाम शेवाळयांमुळे विकृत होते. या सर्वांना ताबोडतोब प्रक्रिया करून जतन करण्याचे

ामाधी बांधली.
ानाशी लढता लढता सिहगडावर

येच त्यांची समाधी आहे.
त्यर्थ हुतात्मा झालेल्यांचे स्मारक

वेळी तसेच युध्दात विजय मिळवून
मानात किंवा एका राष्ट्राने दुस-या
चालत आलेली आहे.
आल्या . या कमानींवर युध्दातील
कमानी उभारण्यास सुरवात
कॉन्स्टरीनङ ही संमिश्र शैलीतील
ले.
नेली आहे. भारतात ७ व्या ते १०
ल्यामुळे विजयस्तंभाला राजस्तंभ
ा.
रोली येथे कुतूबमिणारची उभारणी
नेन्यावर एकाचवेळी मिळावलेल्या

वास्तू म्हणजे फत्तेपूर शिक्री येथील

तीय सैनिकांच्या स्मरणार्थ द इंडिया

ंडिया ङ ची निमित्ती करण्यात
तार। येथे आहे.
व स्पुर्ती देत उभा आहेत.
rical Monuments - प्राचीन
नाचा त्याच प्रमाणे झाडझाडो-याचा
देरावर समुद्रावरून येणा-या खा-या
ाष्ट्रातील अनेक गुहांना व अजिंठा
वणा-या झाडांच्या मुळयांनी दुभंगुन
ातोब प्रक्रिया करून जतन करण्याचे

ISBN-978-93-82504-60-3

काम सतत चालू ठेवावे लागते. अजंठा, ताजमहल, कोर्णाकचे मंदिर, यासारख्या विश्वविख्यात वास्तुंची देखभाल भारतीय पुरातत्व खाते निरंतर करीत असते. अजिंठा येथील भित्तीचित्रांचे योग्य जतन व्हावे म्हणून युनेस्कोच्या तज्ञांचीही मदत घेतली जाते.

पुरावशंषांचे पुनर्वसन -

काही वेळा वैशिष्टयपुर्ण अवशेष नदीवर बांधल्या जाणाऱ्या धरणमुळे बुडुन जाण्या आधीच त्यांच्या जतनाची व्यवस्था करावी लागते ही ही एक नवीनच प्रगत अभ्यासशाखा (Resurrection of movements) निर्माण झाली आहे. आंतरराष्ट्रीय सहकार्याने इजिप्त मधील अबु सिंबेल येथील प्राचिन अवशेष वाचवले गेले . हे या क्षेत्रातील प्रसिध्द उदाहरण आहे. अबु सिंबेल येथे रॅमिसीस दुसरा या राजाने मंदिरे खडक कोरून निर्माण केली. यांचा काळ इ. स.पू. १३ वें शतक असा असून यातील काही शिल्पे साठ फुटांपेक्षा जास्त उंचीची आहेत. नाईल नदीवर आस्वान येथे धरण बांधण्याच्या योजनेत ही मंदिरे व शिल्पे कायमची बुडाली असती . युनेस्कोने तज्ञांच्या साहयाने त्या शिल्पांचे सुयोग्य ठोकळे कापून ते पुन्हा जोडून धरणाचे पाणी ज्या उंचीपर्यंत पोहचू शकणार नाही अशा ठिकाणी, जसेच्या तसे उभे केले. हे काम १९६८ साली प्रचंड खर्च सोसून पुरे करण्यात आले.

भारतात आंध्र प्रदेशातील कृष्णा नदीवर बांधण्याची योजना कार्यान्वित करण्याआधी नागार्जुन कोण्डा येथील इक्ष्वाकु राजघराण्याच्या राजधानीचे अवशेष (इ. स. ३ रे शतक) विस्तृत उत्खनन करून खोदून काढले. व ते अवशेष पाण्यात बुंडण्यापूर्वीच टेकडीवर बांधलेल्या संग्राहालयात हलविण्यात आले.

गोदावरीवर पैठणजवळ जायकवाडी येथे नाथसागर बांधण्यात आलेल्या धरणाखाली बुडाली जाणारी काही मंदिरे अशीच दुसरीकडे हलविण्यात आली . पुरावशेष नष्ट होण्याआधीच त्या बद्दल तातडीने संशोधन - समन्वेषण करण्याच्या प्रयत्नांना आपद् - मुक्ती - पूनर्वसन- पुरातत्व असे म्हटलेजाते.

अवशेष जतनाच्या क्षेत्रात भारतीय तज्ञांनी मोठी प्रगती केली आहे. अफगाणीस्तानातील बामीयान येथील खडकात कोरलेली प्रचंड बुध्दमूर्ती भारतीय पुरातत्वज्ञानी शास्त्रीय दृष्टया मजबूत करण्याचे कार्य केले आहे. काही वेळा धरणाच्या पाण्यात बुडणा-या वास्तूचे जतन करण्याची जबाबदारी पुरातत्वज्ञानावर पडते. आपल्याकडे पंचवार्षीक योजनांच्या अमलबजावणीत अनेक ठिकांनी धरणे बांधली जात आहेत. अशावेळी धरणांच्या पाण्यात कित्येक गावे जातात. त्याचबरोबर प्राचीन अवशेषही बडुन जाण्याचा धोका असतो. आंध्र प्रदेशात कृष्णा नदीवर नागार्जूनकोंडा येथे प्रचंड धरण बांधण्यात आले आहे. त्याच्या पाण्यात नागार्जूनकोंडा ही प्राचीन नगरी संपूर्ण पणे बुडून गेली पण धरण बांधण्यापूर्वी भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण खात्याने तेथे १९५५-६५ पर्यंत खुप मोठया प्रमाणावर उत्खनन केले आणि तेथील सापडलेल्या प्राचीन वास्तु टेकडीवर नेऊन पुन्हा होत्या तशा बांधल्या.

परंडा तालुक्यातील सीना कोळेगाव हे मोठे धरण बाधण्यात आले त्यावेळी धरणाच्या पाण्याखाली जाणारी कल्याणस्वामीच्या समाधीचे पाण्यातच चारीबाजुनी संरक्षक भिंत बाधून जतन केली.

तरीही आज अनेक ऐतिहासिक वास्तू दुर्लक्षित आहेत. महाराष्ट्रातील पाचशे -सातशे किल्ले, ५००- ७०० लेणी, ऐतिहासिक स्मारके, स्थळे या सर्वाची संख्या दोन-तीन हजाराच्या घरात जाते. समाजातील सर्वच घटकांनी ही जबाबदारी उचलणे आवश्यक आहे. उपलब्ध पैसा, अभ्यासू दृष्टीकोन, सेवा भावी संस्था व व्यक्ती यांची योग्य सांगड घातली गेली तर ऐतिहासिक वास्तूचे जतन काही प्रमाणात होऊ शकेल. या ऐतिहासिक वास्तूंचे जतन काही प्रमाणात होऊ शकेल. या ऐतिहासिक वास्तू अभ्यास स्थळे आहेत. त्यात जपण्याजोगे खूप काही आहे. या वास्तु पूर्वजांच्या, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक व सामाजिक कार्याच्या इतिहासाच्या खुना आहेत. पिढयान\ पिढया स्पूर्ती देण्याचे काम या वास्तु करत असतात हे लोकांच्या लक्षात येणे आवश्यक आहे. त्यासाठी इतिहासाची जाण असणा-यांना प्रबोधन

करणे आवश्यक आहे.

तसेच विविध ऐतिहासिक वास्तूंना टपाल तिकिटावर स्थान देऊन, त्यांची माहिती पुस्तिका तयार करून त्यांच्या जतना विषयी समाजामध्ये जागृती केली पाहिजे. त्यासाठी पर्यटन महामंडळे, पुरातत्व विभाग, इतिहास प्रेमी संस्था, दुर्गभटके अशा लोकांच्या साहयाने ऐतिहासिक वास्तू व स्थळांचे जतन होऊ शकते.

ऐतिहासिक वास्तूच्या जतनाचे महत्व - मानवी संस्कृतीच्या विकासात (उत्क्रांतीत) निवासव्यानाचे महत्व अनन्यासाधारण आहे.

भारताच्या उष्ण व दमट हवेच्या ठिकाणी प्राचीन अवशेष फार काळ चांगल्या स्थितीत राहु शकत नाहीत अवशेषांची स्थिती ही त्याप्रदेशातील हवामान, जमिनीचे स्वरूप, तेथील पाण्याची पातळी यावर अवलंबून असते.

१. विविध ठिकांणाच्या उत्खननात अनेक प्राचीन वास्तुंचे अवशेष सापडलेले आहे. गुजरात मधील लोथल या सिंधु संस्कृतीच्या शहराच्या उत्खननात एका अत्यंत महत्वाच्या वास्तूच्या शोध लागला ही वास्तू म्हणजे जहाजासाठी तेथे बांधलेल्या बंदराचे अवशेष होते. यावरून प्राचीन काळी हे बंदर होते व हे जगातील सर्वात प्राचीन बेदर होते हे समजले.

२. कौशांबी येथे श्येनचिनी नावाची आत्यंत महत्वपूर्ण वास्तू सापडली गरूडाच्या आकाराची असून विटांनी बांधलेली होती. कौशांबी येथे राजवाडा व बौध्द विहारांचे अवशेष सापडले.

३. नागार्जुन कोंडा येथे कित्येक बौध्द स्तूप, चैत्य, वहिार, आणि हिंदु मंदिरांचे अवशेष सापडले आहेत या...न या नगराचे वैभव लक्षात येते.

४. गुहा, लेण्या, चैत्य, मंदिरे यावरील कोरीव काम व चित्रकला यावरून मानवाची कलेच्या क्षेत्रातील प्रहती लक्षात येते. त्यांचे सामाजिक व धार्मिक जीवनावर प्रकाश पडतो. अजिंठा चित्रावरून त्याकाळतील उत्कृष्ट रंग बनविण्याची कला लक्षात येते त्यांना स्थापत्य कलेचे ज्ञान होते.

५. कौशांबी येथील श्येनयिती वाडयाची बांधनीतून राजसत्ता व पुरोगामीसत्ता यांचा मिलाफ व धार्मिक परपरेचा काटेकोर पणा दिसतो.

६. गुजरात येथील लोथळ येथे सिंधुसंस्कृतिची सापडलेली गावी (dockyard) अप्रतिम बांधकामाचा भरती ओहोटी विषयाचा व व्यापारी सपन्नतेचा उत्कृष्ट पुरावा ठरतो.

७. ऐतिहासिक काळाजील महाराष्ट्रातील पवनी येथील बौध्द स्तूपां भोवती पुरापासून त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी बांधलेली योजना बध्द विटांची संरक्षण भिंत तत्कालीन वास्तुशास्त्राची दाखविते.

पुरातत्वीय उत्खननात सापडलेल्या वास्तूच्या ठेवणीवरून व योजनेवरून वसाहत रचना (Settlement Pattern) अभ्यास शाखा आता निर्माण झाली आहे.

किल्ले,मस्जिद-मंदिर,स्मारके,भवन,लेण्या,वाडे-राजवाडे,इ.इतिहासाची महत्त्वाची/साधने म्हणून महत्त्वपूर्ण आहेत. या ऐति-वास्तू इतिहास समकालीन आहेत. त्या-त्या काळाची ती मौलीक साधने व ठेवा आहेत. भावी पिढीही सांस्कृतिक वारसा व मार्गदर्शक म्हणून पर्यटन स्थळ म्हणून त्यांचा उपयोग होतो.

प्रेरणा व स्फुर्ती मिळते सुरक्षा,प्रशासन,समाज व्यवस्थेचे प्रतिक आज अनेक वास्तू,किल्ले ढासळत आहेत. अनेक लेण्यामधून पर्यटक लेण्या विकृत स्वरूपाचे लेखन करून लेण्यांचे सौंदर्य नष्ट करत आहेत.

प्राचीन मानवी संस्कृतीच्या वारसा भावी पिढीस मानवी संस्कृतीच्या विभागाचा अभ्यास करण्यासाठी प्राचीन अवशेषांचे जतन होणे आवश्यक आहे.

तक्षशिला, नाळंदा, कौशांबी, नागार्जून कोंडा इ.स्थळांच्या उत्खननात अनेक वास्तू सापडल्या आहेत. त्यांचे

जतनही चांगल्या प्रकारे केले गेले आहे.. वास्तू या सांस्कृतिक जीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी उपयुक्त व सांस्कृतीक जीवनावर प्रकाश टाकतात.

वास्तूच्या निरीक्षणातून समाजरचना, नगररचना व आर्थिक विषमता याचा अभ्यास करता येतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१. ऐतिहासिक कागदपत्रे व स्थळे यांचा अभ्यास- गायकवाड, सरदेसाई व हनमाने, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, आग. २०००.

२. ऐतिहासिक कागदपत्रे व स्थळे - बी. बी. सावंत, टी.बी. साळुंके, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे ३०, १९९२.

३. ऐतिहासिक कागदपत्रे व स्थळे - एन.डी. पाटील, डॉ. सौ. वैजयंती नाईकनवरे, डी.एस. थोरात, डॉ. सी.एस. चव्हाण फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, आग. २००९.

४. महाराष्ट्रातील उपेक्षित दुर्गांचा इतिहास - डॉ. जी.बी. शहा, सुमेरू प्रकाशन, डोंबवली पुर्व, डिसें.२००६.

५. अथातो दुर्गजिज्ञासा- प्र.के. घाळेकर, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, जुलै १९९१.

६. पुरातत्वविद्या - शां. भा. देव, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९७६.

७. पुरातत्वविद्या - डॉ. एम.के. ढवळीकर, म.रा.सा.सं.मंडळ, मुंबई, प्र. आ. १९७६.

८. मराठी विश्वकोश - खंड १६ संपा. मे.पुं. रेगे म.रा.म.वि.नि.मंडळ, मुंबई, १९९९.

९. महाराष्ट्र संस्कृति कोश - सपा. डॉ. दुर्गा दीक्षित, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे, ३ जुलै २००९.

१०. Archaelogical Remains Monuments and Museums- Part I & II Published by the Director General Archaeolgical , Survey of India, New Dehi, १९९६.

११. कलावस्तू आणि ग्रंथालय साहित्याचे जतन- ओ. पी. अगरवाल, अनु. सुजल देव, नॅशनल बुक इस्ट इंडिया, दिल्ली, १९९८.

महाराष्ट्र राज्य अशासकीय महाविद्यालयीन प्राचार्य महासंघ

३६ वे राज्यस्तरीय अधिवेशन

दि.३१ जानेवारी व १ फेब्रुवारी २०१६

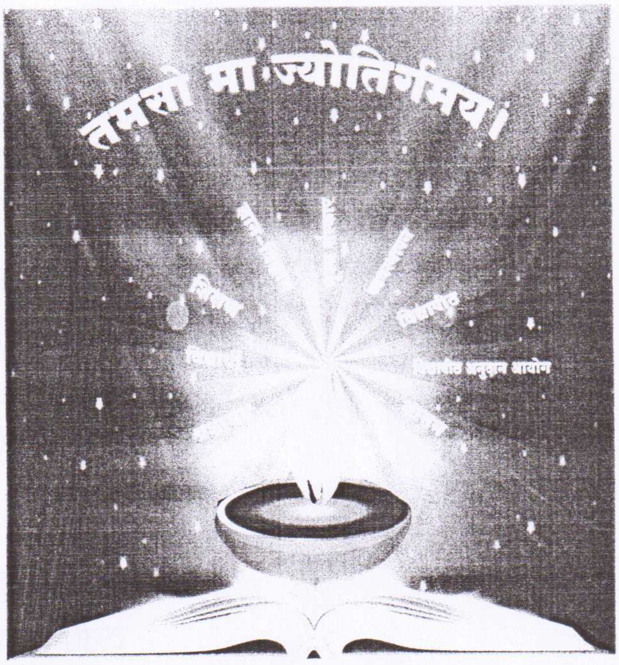

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ प्राचार्य संघटना

संयोजक

जवाहर शिक्षण संस्थेचे

[illegible]

(नॅकद्वारा ब श्रेणी मानांकन प्राप्त महाविद्यालय)

॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥

स्थापना : १९६८

॥ स्मरणिका ॥

संपादक मंडळ

– संपादक –

प्राचार्य डॉ.कमलाकर कांबळे

प्राचार्य डॉ.आर.टी. बेदरे

प्राचार्य डॉ. कांचन परळीकर

प्राचार्य डॉ. अखिला गौस

प्राचार्य डॉ.ओ.पी. नायर

– सहसंपादक –

प्रा.डॉ.नयनकुमार आचार्य

प्रा.पी.के. कोपार्डे

प्रा.एन.एस. जाधव

प्रा.अर्चना चव्हाण

– प्रकाशक –

प्राचार्य आर.के.इप्पर

(स्थानिक कार्याध्यक्ष)

महाराष्ट्र राज्य अशासकीय महाविद्यालयीन प्राचार्य महासंघ

द्वारा – वैद्यनाथ कॉलेज, परळी–वैजनाथ जि.बीड

दूरध्वनी : ०२४४६–२२२१७८

©सुरक्षित

ISBN : 978-93-5254-989-4

– अक्षरजुळवणी व मुद्रण –

भारत ऑफसेट प्रिंटर्स, स्टेशन रोड, परळी–वैजनाथ जि.बीड

मो.९४२२५९२५७९ ई–मेल : bharatoffesetparli12@gmail.com

टीप : या स्मरणिकेत प्रसिद्ध झालेले लेख त्या–त्या संबंधित लेखकांच्या व्यक्तिगत मतांवर आधारित आहेत. संपादक/मुद्रक/प्रकाशक यां मतांशी सहमत असतीलच असे नाही.

---

४. उच्च शिक्षा व्यवस्था में चुनौतियाँ २९
(डॉ.आर.एस. बांगड)
५. Challenges before Higher Education ३८
(Dr. G.P. Dhakane & Dr. S.B. Pawar)

'क' विभाग

विषय : उच्च शिक्षणातील गळती : कारणे व उपाय
(Drop.out in Higher Education : Causes and Remedies)

१. भारतीय उच्च शिक्षणातील गळतीची कारणे व उपाय ४१
(डॉ.एस.आर. निंभोरे)
२. A study of Causes and Remedies related to Drop out in Higher Education ५०
(Dr. B.B. Wankhede & Dr. R.E. Khadsan)
३. Casues and remedies of dropout in Higher Education ५४
(Dr. K.R. Zilpe & Dr. M.V. Ambadkar)

'ड' विभाग

(विषय : उच्च शिक्षण आणि सामाजिक बांधिलकी)
(Higher Education and Social commitment)

१. उच्च शिक्षण आणि सामाजिक बांधिलकी ६१
(डॉ.जी.आर. वाघमोडे)
२. उच्च शिक्षण आणि सामाजिक बांधिलकी ६३
(डॉ.दीपा सावळे)
३. उच्च शिक्षणातील सामाजिक बांधिलकी ६६
(डॉ.विजय एच. नागरे)
४. Higher Education in India and Social Responsibility ७१
(Dr. Suresh Khangar)
५. Quality of Higher Education in U.S.A., Case Study : Stanford University ७५
(Dr. A.V. Kulkarni)
* म.रा.प्राचार्य महासंघ अधिवेशन २०१६ – कार्यसमित्या ८०

* * *

"उच्च शिक्षण आणि सामजिक बांधिलकी
(Higher Education and Social Commitment)

- डॉ.दीपा दिनेश सादळे
प्राचार्या, शिक्षणमहर्षी गुरूवर्य रा.गे.शिंदे महाविद्यालय,परंडा जि.उस्मानाबाद

प्रत्येक राष्ट्राच्या घडणीमध्ये शिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. जे राष्ट्र जेवढ शिक्षित तेवढेच ते सर्व क्षेत्रांमध्ये शक्तिसंचय करून जगामध्ये गौरवपूर्ण स्थान प्राप्त करण्यास समर्थ झाले आहे.आदर्श शिक्षण आणि त्याच्या उद्देशासंबंधी स्वामी विवेकानंदांनी म्हटले आहे.कि Education is the mainifestation of the perfection already in man.(शिक्षण म्हणजे मनुष्याच्या ठिकाणी जे पूर्णत्व आधिचेच विद्यमान आहे त्याचे प्रकटीकरण) खरे शिक्षण तेच की जे मनुष्यमात्राचे अज्ञान आवरण दूर करून त्याच्या पूर्णत्व-विकासाला साह्यभूत ठरेल.

आज तुम्हाला मिळत असलेल्या शिक्षणात काही चांगल्या गोष्टी आहेत ख-या,पण त्यात दोष एवढे आहेत की त्यांच्यामुळे चांगल्या गोष्टी निरुपयोगी ठरतात.पहिली गोष्ट अशी कि हे शिक्षण मनुष्य निर्माण करणारे नाही,ते सर्वस्वी अकरणात्मक आहे.अकरणात्मक शिक्षण वा निषेध प्रधान शिक्षण हे मृत्युहुनही वाईट आहे.कारण बाळपणापासून आपल्या पुर्वजाकडून रुढीपरंपरेचा घेतलेला पगडा संस्कारीत शिक्षणाचा अभाव वाढती धर्मांधता व शिक्षणाचा अर्थार्जनाशी लावलेला संबंध इ. मुळे विद्यार्थी कणाहीन, दर्जाहीन, दिशाहीन बनतो. परिणामी उच्चशिक्षणापर्यंत त्यांची धाव जात नाही. जे वैचारिक बनले त्याची संख्या खुपच कमी आढळते.

समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षणाचा प्रसार होणे आवश्यक आहे.व्यक्तीमधील सुप्त गुणांचा विकास होण्यासाठी शिक्षणाची गरज असते.त्यासाठी प्रत्येकाला शिक्षणाची संधी उपलब्ध झाली पाहिजे. त्याचप्रमाणे प्रत्येकाला आपल्या आवडीनुसार शिक्षण घेता आले पाहिजे.यासाठी देशभर प्राथमिक व माध्यमिक तसेच उच्च माध्यमिक शाळा स्थापन करून शिक्षणाच्या किमान सोयी सर्व जनतेला उपलब्ध करून देणे सरकारचे कर्तव्य ठरते.तसेच किमान प्राथमिक आणि माध्यामिक शिक्षण हे मोफत आणि सक्तीचे असणे आवश्यक आहे.त्यामुळे पूढील उच्च शिक्षण घेण्यास समाजातील अनेक जाती धर्मातील विद्यार्थी पुढे येतील.

शिक्षण देणा-यांची गुणवत्ता आणि प्रेरणा दोन्हींचे प्रमाण पुष्कळ चांगले होते.साधनसंपत्तीची उणीव कर्तत्याने आणि गूणवत्तेने भरून काढणारी मनुष्यसंपत्ती या क्षेत्रात कार्यमग्न होती.शिक्षणाची उद्दिष्टे दोनच होती. एकतर व्यक्तीगत निर्वाहाची राजमान्य व्यवस्था किंवा स्वातंत्र्य प्राप्तीची दुर्दम्य आकांक्षा,दोन्ही गोष्टी प्रेरणा देण्यास समर्थ होत्या. त्यामुळेच सर्वच शिक्षण पध्दती यशस्वी आणि उपयूक्त वाटत होती. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा आज अनुभवता येणारा विस्फोट त्याकाळी झालेला नव्हता.स्वातंत्र्यप्राप्तीची दुर्दम्य आकांक्षा, दोन्ही गोष्टी प्रेरणा देण्यास समर्थ होत्या. त्यामुळेच सवंच शिक्षण पध्दंती यशस्वी आणि उपयुक्त वाटत होती. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा आज अनुभंवता येणारा विस्फोट त्याकाळी झालेला नव्हता.स्वातंत्र्योत्तर काळात आपण सर्वजण अनुभवू शकतो की,परिस्थितीने वेग घेतला आहे प्रत्येकजण गोंधळलेल्या अवस्थेत फक्त स्वतःला सावरण्याच्या कामात गुंतलेला आहे. डोळे मिटून घेतलेले आहेत.नेमकी दिशा कळत नाही.

शिक्षणाची साधने मात्र पूर्वीच्या तुलनेत वाढली आहेत.शाळा,महाविद्यालये,विद्यापीठे,परीक्षा मंडळे,तंत्रनिकेतने इ.लक्षणीय वाढ झाली आहे. तथापी सर्व शिक्षण साधनांचा आत्माच सापडत नाही.विद्यार्थी संख्या किती असावी? अध्यापक किती असावेत? कोणाला नेमावे? परीक्षा कशा घ्याव्यात? प्रवेश कसे दयावेत? शिक्षकावर कामाचा भार किती असावा? काम न करण्याचे शेकडो कायदे व नियम आहेत. पण काम करण्याचे काही नियम आहेत का ते शोधावे लागेल स्वातंत्र्य काळातील शिक्षणाची अवस्था ही अशी आहे.

मानवी संपत्ती अनेकविध गुणांनी वाढत राहण्याने सतत राष्ट्र रचना होत असते.म्हणुन समाज परिवर्तन किंवा व्यक्तीगत जीवनातील परिवर्तन घडण्यासाठी शिक्षण हे एकमेव साधन आहे.

उच्चशिक्षणाची गुणवत्ता उत्कृष्ट असली पाहिजे.याबाबत दुमत नाही मात्र ही कल्पना प्रत्यक्षात उतरावयाची म्हटले म्हणजे अनेक प्रश्न निर्माण होतात.सर्वांत महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे गुणवत्ता म्हणजे काय? माझ्यामते गुणवत्ता म्हणजे उद्दिष्ट साध्य करण्याची क्षमता होय.उच्चशिक्षणाचे प्रमुख उदिष्ट,विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे. व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीन विकास म्हणजे बौध्दीक, मानसिक आणि शारिरीक विकास, उच्च शिक्षण देणा-या संस्थांनी म्हणजे महाविद्यालयांनी हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी विविध प्रकारचे उपक्रम सुरू केले पाहिजेत आणि ते कार्यक्षमतेने अमलात आणले पाहिजेत.

विद्यार्थी महाविद्यालयामध्ये अध्ययन करण्यासाठी येतात. महाविद्यालयामध्ये अध्ययनासाठी वर्ग खोल्या,प्राध्यापक,प्रयोगशाळा,ग्रंथालय इ.सर्व सुविधा उत्तम दर्जाच्या असल्या पाहिजेत. तसेच विविध विषयांची अभ्यासमंडळे असली पाहिजेत. अध्ययनाबरोबर विद्यार्थ्यांना आपले कलागुण जोपासण्याची प्रेरणा दिली पाहिजे. यासाठी गायन,वादन,नृत्य,अभिनय,चित्रकला अशा ललित कलासाठी मंडळे सुरू केली पाहिजेत.आणि निरनिराळया स्पर्धामध्ये सहभागी होण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे निरनिराळया स्तरावरील क्रीडास्पर्धामध्ये महाविद्यालयाने आपले संघ पाठविले पाहिजेत आणि यातूनच सामाजिक बांधिलकी म्हणुन त्यांना आपला देश आणि समाज यांच्याविषयी आपली काही कर्तव्ये आहेत याची जाणीव करून देण्यासाठी राष्ट्रीय सेवा योजना राष्ट्रीय छात्र सेना यासारखे उपक्रम राबविले पाहिजेत. या व अशा उपक्रमातुनच सामाजिक बांधिलकी निर्माण होते. या सर्व उपक्रमाव्दारेच विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे,हे उच्च शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे ज्या महाविद्यालयामध्ये असे प्रयत्न चालू आहेत त्या महाविद्यालयातील उच्चशिक्षणाची गुणवत्ता उत्कृष्ट आहे, असे म्हणता येईल.

उच्चशिक्षणाची गुणवत्ता उत्कृष्ट राहील. याबाबतची जवाबदारी कोणाची आहे. हा प्रश्न साहजिकच निर्माण होतो. माझ्या मते महाविद्यालयीन शिक्षणाशी संबंधीत अशा सर्व घटकांची ही जबाबदारी आहे. अर्थात प्रत्येक घटकाच्या जवाबदारीचे स्वरुप भिन्न असणे स्वाभाविक आहे. संस्थाचालक, प्राचार्य, प्राध्यापक, प्रशासकीय सेवक आणि विद्यार्थी व पालक हे ते घटक आहेत.प्रत्येक घटकाने आपली जबाबदारी चांगल्या प्रकारे पार पाडली तरउच्चशिक्षणाची उत्कृष्ट गुणवत्ता साध्य करण्याचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरु शकेल.

मी महाविद्यालयातील माझ्या वास्तव्यात चांगल्या प्रकारे शिकेन, माझ्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीन विकास घडवून आणेन आणि शिक्षण पूर्ण झाल्यावर माझ्या कुटूंबाचे पालण पोषण करेन, तसेच देश आणि समाज या बद्दलच्या माझ्या कर्तव्याची जाणीव ठेवेन, असे ध्येय प्रत्येक विद्यार्थ्याने समोर ठेवले पाहिजे आणि त्यांच्या पूर्ततेसाठी सतत प्रयत्नशील राहीले पाहिजे. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनी आपल्या देशाबद्दलच्या आणि समाजाबद्दलच्या कर्तव्याची जाणीव ठेवली पाहिजे. फक्त स्वतःच्याच भविष्याचा विचार करणारे विद्यार्थी चांगले नागरिक होऊ शकणार नाहीत. त्यासाठी प्राध्यापकांनी त्याला मार्गदर्शन करणे गरजेचे आहे. महाविद्यालयाने उच्चशिक्षणाबरोबरच समाजसेवा प्रकल्प सुरु केले पाहिजे आणि त्या प्रकल्पामध्ये विद्यार्थी सहभागी होत आहेत त्यासाठी लक्ष दिले पाहिजे. अशा सहभागामुळे विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्व समाजाभिमुख होण्यास मदत होते आणि तो देशाचा जबाबदार नागरिक होऊ शकतो. आपल्या देशाच्या विकासासाठी उच्चशिक्षणातून असे नागरिक निर्माण होण्याची गरज आहे.

भारतीय उच्चशिक्षणास दोनशे वर्षांची परंपरा आहे. कलकत्यात १८१७ साली स्थापन झालेल्या हिंदू कॉलेज आणि त्यानंतर १८५७ ला निर्माण केलेल्या मंबई, कलकत्ता आणि मद्रास येथील विद्यापीठांच्या काळापासून आजच्या जगभर मान्यता प्राप्त झालेल्या I.I.M., I.I.T. आणि तत्सम शिक्षण संस्थाच्या काळापर्यंत आपली उच्चशिक्षण व्यवस्था ब-याचशा चढउतारातून गेलेली आहे. ब्रिटीशांनी शिक्षणाची मुहुतं मेढ रोवली, परंतू यामागे समाजाचे भले करण्याच्या इच्छेपेक्षा राणी सरकारचा स्वार्थच होता. हिंदुस्तानातील नेटिव्ह आणि राणीचे सरकार यांच्यात दुवा निर्माण करणे, हा त्यांचा महत्वाचा उद्देश होता. प्रशिक्षित नोकरवर्ग निर्माण करणे, हा त्यांचा व्यवस्थापनाचा कणा होता. शिक्षणाकरीता शिक्षण ही प्रवृती गेल्या सहा दशकात वाढत गेली

आणि उच्चशिक्षण व संशोधन यांच्यातै सक्रिय व सकारात्मक दुवा कधीच निर्माण झाला नाही. राधाकृष्ण कमिशन, कोठारी कमिशन आणि त्यानंतर आलेल्या प्रत्येक अहवालामध्ये सलग्नतेची चौकट मोडून काढण्याबाबत वर्गात दिले जाणारे शिक्षण आणि बाहेरील जगात मिळणारा व्यावहारिक अनुभव यांच्यात सांगड घालण्याबाबत तसेच ज्ञाननिर्मितीची आस असणारे संशोधन करण्याबाबत सखोल विश्लेषण आणि उपाय केल्याचे आढळते. परंतू प्रत्यक्षात मात्र वेगळेच घडल्याचे आढळते. उपखंडाएवढा विस्तार असलेला मोठा देश राज्य हे महत्वाचे घटक मानून प्रादेशिक विकासास महत्व देण्याची गरज या कारणानेच शिक्षण हा केंद्र आणि राज्य यांच्यात सामायीक करण्याचा निर्णय, शेती शिक्षण आणि शेती संशोधन यांच्यावर लक्ष देताना औद्योगिक शिक्षण, संशोधन आणि औद्योगिक उत्पादन यांच्याकडे केलेले दुर्लक्ष अशा किंवा तत्सम अनेक कारणांचाच जास्त बाऊ करत संलग्न विद्यापीठ पध्दतीचा पाठपुरावा स्वातंत्र्योत्तर काळात झाल्याचे आढळते. या सर्वांची परिमिती म्हणजे आज या देशात जरी ३५० विद्यापीठे आणि १८ हजाराच्याअसपास संलग्न महाविद्यालये असली तरी त्यातून दर वर्षी निर्माण होणारे साडेतीन लाख पदवीधर नोकरी देण्यायोग्य आढळत नाहीत. सध्या जवळजवळ एक कोटी विद्यार्थी आणि साडे तीन लाख शिक्षक उच्चशिक्षण यंत्रणेत आहेत. तसे बघीतले तर शंभर कोटी लोकसंख्या असलेल्या देशात एक कोटी विद्यार्थी हा आकडा फार कमीच आहे. १७ ते २३ वयोगटातील फक्त १० टक्के मुले-मुली आज उच्चशिक्षण घेऊ शकतात. विकसित आणि प्रगत देशात हा आकडा चाळीस ते पन्नास लाखांच्या आसपास आढळतो. आज अमेरीकेत अडीच हजारांच्यावर आणि चीन मध्ये दोन हजार विद्यापीठे आहेत. प्रगत देशात सलग्नता ही संकल्पनाच अस्तित्वात नाही. प्रत्येक संस्था शैक्षणिक, आर्थिक आणि व्यवस्थापकीय कामात स्वायत्त असते. तिला पदवी देण्याचे कायदेशीर अधिकार असतात. या संस्थामधून बाहेर पडणारे पदवीधर नोकरीयोग्य आढळतात. याचे प्रमुख कारण म्हणजे स्वायत्ततेमुळे विषय, अभ्यासक्रम आणि शिकवण्याच्या पध्दतीत कालानुरुप व गरजेनुसार बदल या संस्था लवकर करु शकतात.

भारतात गेल्या साठ वर्षात शिक्षणाचा जबरदस्त विकास व वाढ झाली आहे.परंतू त्यामागे नियोजनाचा अभावच जाणवतो. १९५० ते १९७० या काळात पारंपारिक विषयात शिक्षण देणा-या महाविद्यालयांची वाढ झाली. त्यामध्ये प्रामुख्याने कला, वाणिज्य तसेच विज्ञानशाखामध्ये शिक्षण देणा-या महाविद्यालयाची संख्या जास्त होती. व्यावसायिक शिक्षण देणा-या संस्था फारच कमी होत्या. या असमतोल वाढीमागे सरकारचे धोरण कारणीभूत आहे.सरकारने उच्चशिक्षणाची जास्तीत जास्त संधी मिळावी या करीता शिक्षणसंस्था काढणा-यांना लीजवर जमीन देणे तसेच आर्थिक सहाय्य करणे यासारखे सकारात्मक धोरण अवलंबले. ही गोष्ट चांगली केली पण उद्योगासाठी एकतर्फी निर्णय घेतले सर्व प्रकारचे उद्योग फक्त सरकारनेच निर्माण करायचे आणि खाजगी उद्योगांनी बंधने पाळावयासच पाहिजे असे ठरविले या कारणाने परमिट राज्यामध्ये उद्योगधंद्याची वाढ सीमित झाली. परिणामतः व्यावसायिक शिक्षण देणा-या संस्थांची वाढ खुंटीत झाली.

उच्चशिक्षणाची गुणवत्ता उत्कृष्ट असली पाहिजे हे आपले ध्येय आहे. गुणवत्ता म्हणजे उद्दिष्ट साध्य करण्याची क्षमता, उच्चशिक्षणाचे उद्दीष्ट विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीन विकास घडवून आणणे हे आहे. सर्वांगीन विकास म्हणजे बौध्दिक, मानसिक आणि शारिरीक विकास हा साध्य करण्याची जबाबदारी उच्चशिक्षणाशी संबधीत असलेल्या सर्व घटकांशी आहे. यामध्ये विद्यार्थी हा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. उच्चशिक्षणाच्या माध्यमातून आल्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी त्यांनी जागरुक असले पाहिजे महाविद्यालयात आपल्याला सर्व सुविधा उत्तम प्रतिच्या मिळाल्या पाहिजेत. असा त्यांनी आग्रह धरला पाहिजे. त्याच्याबरोबर यासर्व सुविधांचा आपण योग्य उपयोग करुन, असा निश्चयही त्यांनी केला पाहिजे असे झाले तर उच्चशिक्षणाची गुणवत्ता उत्कृष्ट असली पाहिजे हे आपले स्वप्न प्रत्यक्षात येऊ शकेल.

Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki.

Tq. & Dist. Osmanabad

Affilated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad.

And

ICSSR Sponsored

National Level Seminar in Inter Disciplinary Subject.

on

WOMEN EMPOWERMENT ISSUES AND CHALLENGES

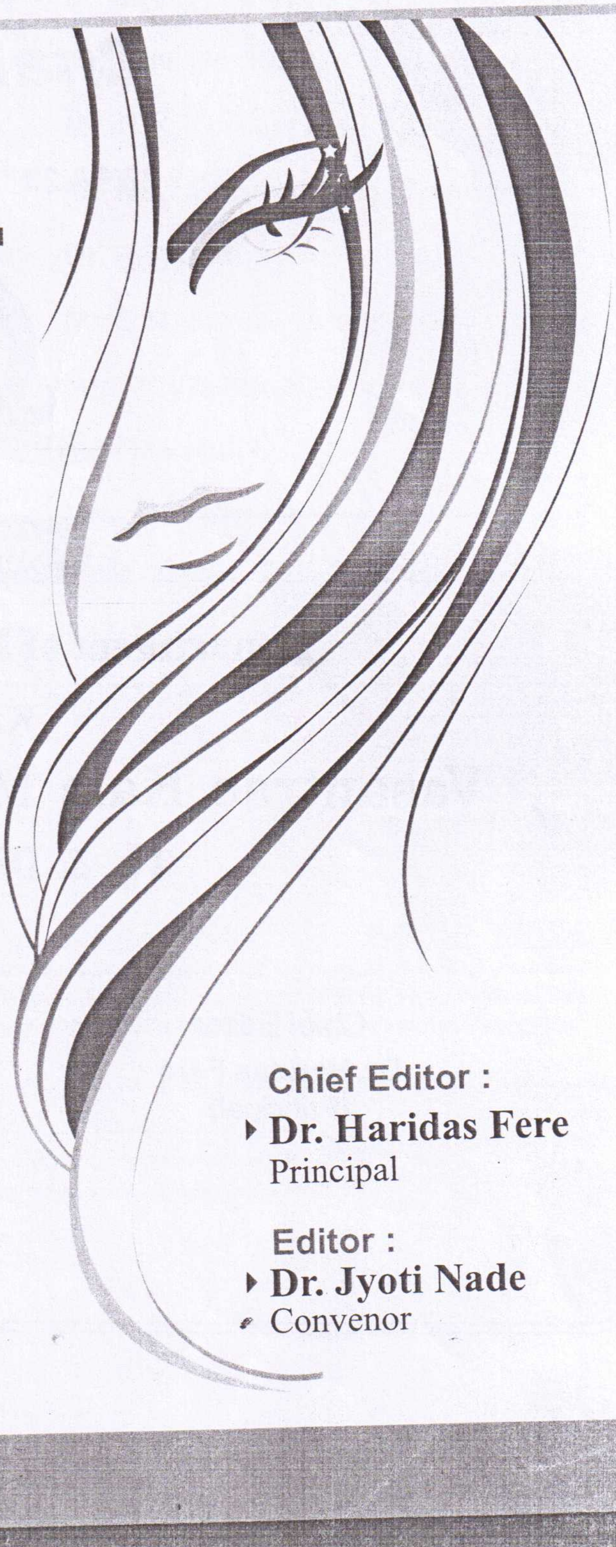

Chief Editor :

- **Dr. Haridas Fere**
  Principal

Editor :

- **Dr. Jyoti Nade**
  Convenor

ICSSR, New Delhi sponsored National Seminar on

Women Empowerment Issues and Challenges

22nd & 23rd December 2015.

Organised by

Department of Public Administration

K.S.P.M.'S

Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki,

Tq. & Dist. Osmanabad

Chief Editor
Dr. Haridas Fere
(Principal)

Editor
Dr. Mrs. Jyoti Nade
(Convener)

PATRONS

Hon. Vikram Vasantrao Kale (MLC)
Teachers Constituency Aurangabad Division
&
Secretary, Kisan Shikshan Prasarak Mandal,
Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur.

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Haridas Fere (Principal)
Mr. D.D. Gaikwad (Asst. Prof.)
Mr. J.A. Lokhande (Asst. Prof.)
Dr. N.P. Manale (Asst. Prof.)
Dr. B.V. Mynd (Asst. Prof.)
Dr. P.P. Ingale (Phy. Dire.)
Dr. J.S. Deshmukh (Asst. Prof.)
Miss. M.T. Abdare (Asst. Prof.)
Mr. S.K. Londhe (Asst. Prof.)
Dr. Mrs. Jyoti Nade (Convener)
Mr. B.N. Deshmukh (Asst. Prof.)
Mr. R.V. Kamble (Asst. Prof.)
Mr. M.D. Shrimangale (Asst. Prof.)
Dr. R.P. Jadhav (Asst. Prof.)
Mr. D.N. Sarde (Librarian)
Mrs. A.V. Shinde (Asst. Prof.)
Mr. G.D. Mali (Asst. Prof.)
Mrs. S.P. Bhosle (Asst. Prof.)

ISBN :978-91-910595-24

Published by :
Sanskar Prakashan, Latur.
02382 -220857
© The Principal, K.S.P.M.'S Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki.

All rights reserved. No part of this publication can be reproduced, stored or transmitted in any form or by any Means, Electronic as Mechanical, including Photocopy, Micro-filming and recording or by any information Storage and retrieval System without the Pripor Permission in writting of copyright owners.the opinions expressd in the articles by the Authors and contributors are their own and the Chief Editors assume no responsibility for the same.

या अंकात प्रकाशित झालेल्या विचारांशी व मतांशी प्रकाशक, संपादक व संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही. लेखकांनी मुद्रित करुन पाठविलेले लेख जशेच्या तसे घेण्यात आलेले आहेत. याबाबती कोणताही कायदेशिर वाद निर्माण झाल्यास त्याची सर्वस्वी जबाबदारी संबंधीत लेखकाची असेल.

).	Concept of New Woman In Anita Desai's 'Clear Light of Day'	- Dr.Aher Vaishali E.	92
).	Women Empowerment Through Girls Participation in Kho-Kho Game and the Effect on Their Healt Hrelated Fitness	- Prof.Dr .Jadhav C.B.	94
1.	Empowering Image of Women in Literature	- Anita Madhavrao Warwatkar	97
2.	Education and women Empowerment	- Shama C.Mahadik	99
3.	Bollywood, songs, items, gazes and women : A Feminist Inquiry	- Vikki M. Gaikwad	100
4.	Role of Media In women's Empowerment In India	- Dr. Pramila Jadhav, Madhuri Chandrasen Chandanshiv	104
5.	Role of Women in Make in India	- Paithankar Nandkumar Laxmanrao	106
6.	"A study on Empowerment of women in India"	- Dr. S. K. Patil	108
७.	शिक्षण और महिला सक्षमीकरण	- प्रा. डॉ. शोभां दिव्यवीर	१११
८.	नारी सशक्तिकरण में बाधाएँ बनी सामाजिक समस्याएँ (भारत देश के संदर्भ में...)	- डॉ. सय्यद अमर फकिर	११४
ः९.	महिला सशक्तिकरण (भारत देश के संदर्भ में...)	- डॉ. पटेल शबिना बेगम मुजाहेद	११७
ःo.	समाजवादी व्यवस्थामें नारी	- पटेल शुक्राज दस्तगीर	११९
३०.	शिक्षा परिवर्तन का एक माध्यम	- प्रा. डॉ. दळवे सुर्यकांत माधव	१२०
३२.	महिला सक्षमीकरण में हिंदी कथा साहित्य की भूमिका	- प्रा. डॉ. आहेर संगिता एकनाथराव	१२१
३३.	महिला सशक्तिकरण में साहित्य की भूमिका	- प्रा. डॉ. मुरलीधर अच्युतराव लहाड	१२३
३४.	मीडिया : स्त्री प्रतिमा	- डॉ. एन. टी. कांबळे, अन्सारी एस. जी.	१२५
३५.	"राजकिय नेतृत्व और महिला सशक्तिकरण"	- प्रा. डॉ. राजकुमार पंडितराव जाधव	१२७
४६.	खेल में महिलाओं का योगदान	- प्रा. भारत वि.पल्लेवाड	१२९
४७	'समकालीन महिला लेखन : हिन्दी उपन्यास के सन्दर्भ में'	- प्रा. रमेश कांबळे,	१३१
४८.	नारी सबलीकरण में साहित्य की भूमिका	- सुलभा शेंडगे	१३३
४९.	महिला विषयक कायदे	- अॅड. डॉ. मधुकर गिरी	१३५
५०.	शिक्षण आणि महिला सक्षमीकरण	- प्राचार्य डॉ. शारदा मोळवणे	१३९
५१.	''महिला सक्षमीकरणात मराठी साहित्याचे योगदान''	- प्राचार्या डॉ. के. पी. परळीकर	१४२
५२.	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि महिला सक्षमीकरण	- प्राचार्या डॉ. सावळे दीपा	१४६
५३.	जागतिकीकरण आणि महिला	- प्रा. डॉ. भारत हांडीबाग	१५०
५४.	महिला सक्षमीकरण : एक चिंतन	- प्रा. डॉ. देशमुख एम. व्ही.	१५२
५५.	मराठी स्त्रीवादी कविता आणि महिला सक्षमीकरण	- प्रा. डॉ. हनुमंत माने	१५३
५६.	महिला सक्षमीकरणात साहित्याची भुमिका	- डॉ. एल. बी. थिट्टे	१५५
57.	स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह व स्त्रीयांचे योगदान	- प्रा. बिभिषण देशमुख	१५६
५८.	विचार, साहित्य आणि महिला सबलीकरण	- डॉ. जयद्रथ जाधव	१५८
५९.	महिला सक्षमीकरणात 'आपुला चि वाद आपणांसी' या साहित्यकृतीची भूमिका	- डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे	१६१
६०.	महिला सबलीकरणात स्त्रीवादी साहित्याची भूमिका	- प्रा. डॉ. अत्तार अमजद हारूण	१६३
६१.	महिला सक्षमीकरणात साहित्याची भूमिका	- श्री. बी. डब्ल्यू. गुंड, श्री. ए. डी. कदम	१६५

स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि महिला सक्षमीकरण

महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या सुदैवाने येथील पुरूषांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा ष्टिकोण बराच उदार राहिला आहे. स्त्रियांचे कैवारी म्हणून प्रसिध्द असलेले . ज्यो. फुले , वि. रा. शिंदे, गो. ग. आगरकर, धो. के. कर्वे अशासारख्या मजसुधारकांनी स्त्रियांच्या उध्दार कार्याला आमरण वाहून घेतले.

भारतात प्राचीनकाळी गावाचा कारभार गावातील लोक एकत्र येऊन करीत. अनुभवी वृध्द माणसे कामकाजाचा जो निर्णय देत तो गावकरी मानत असत. प्राचीनकाळात गावातील सफाई, व्यापार उद्योग, व्यावसाय, यात्रा, बाजार अशा अनेक गोष्टींची व्यवस्था ग्रामसभा करी. ती सभा कायदे कानुनही करी. तसेच कौटुंबीक, सामाजीक अडचणीचेही निवारण करी. यावरूण आपल्या देशात सत्तेचे विकेंद्रीकरण व पंचायतराज पध्दती प्राचीन काळापासून अस्तित्वात होती े दिसून येते.

राष्ट्रपिता म. गांधीचे स्वप्न होते की खेडे सुधारतील तर लोक सुधारतील व खेड्याचा विकास हाच खऱ्या अर्थाने राष्ट्राचा विकास व प्रगती होय.

त्या अनुशंगाने आपल्या देशात पहिली पंचवार्षिक योजना १९५१ साली सुरू झाली. त्या योजनेत सामूहिक विकासावर भर देण्यात आला. १ मे १९६२ पासून महाराष्ट्रात पंचायतराज सुरू झाले. या पंचायतराज व्यवस्थेने महाराष्ट्रात उत्कृष्ट काम केले व ग्रामीण भागाचा विकास करण्याची महत्वपूर्व कामगिरी पार पडली. त्याचे अनुकरण सर्व देशात व्हावे व खऱ्या अर्थाने सत्तेचे विकेंद्रीकरण करावे या हेतूनेच भारत सरकारने भारतीय घटनेत पंचायतराजसाठी ७३ वी घटना दुरूस्ती केली.

७३ व्या व ७४ व्या घटना दुरूस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील स्त्रियांच्या राजकीय सहभागाला चालना दिली. भारतात प्रथमच स्त्रियांसाठी ३३ /. जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या. स्थानिक स्वराज्य संस्था पाठोपाठ लोकसभा व राज्यविधान मंडळातही स्त्रियांसाठी ३३ /. जागा आरक्षित ठेवल्या जाव्यात यासाठी १९९६ मध्ये संसदेत ८१ व्या घटना दुरूस्ती विधेयक मांडण्यात आले. त्यानंतर चार वेळा हे विधेयक संसदेत मांडण्याचा प्रयत्न झाला पण तो अपयशी ठरला.

इथे एक लक्षात घेणे गरजेचे आहे ते म्हणजे केवळ राखीव जागांच्या धोरणामुळे सर्व दु :ख लगेचच संपणार आहे असे नाही. तसे होण्यासाठी आवश्यकता आहे ती स्त्रियांना संघटनात्मक सामर्थ्य देऊन स्त्रियांचा अजेंडा निवडून आलेल्या स्त्रियांच्या माध्यमातून पुढे रेटण्याची . पण त्यासाठी स्त्रीचळवळीवर फार मोठी जबाबदारी आहे. ती म्हणजे संपूर्ण समाजाची विशेषत : स्त्रियांची 'मुल्ये 'बदलण्याची आणि स्त्रीन्पुरूष समतेच्या दिशेने पुढचे पाऊल टाकण्याची धर्म संस्कृती रूढी परंपरा यांच्या नावाखाली स्त्रीन्पुरूष विषमतेचे केले जाणारे समर्थन उलथुन टाकले पाहिजे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेत स्त्रियांना आरक्षण देऊनही त्यांच्या राजकीय सहभागात फारसा फरक पडलेला नाही त्या मिटिंगलाही हजर रहात नाहीत असा युक्तीवाद राखीव जागेचे विरोधक करतात आणि यात तथ्य आहे. बऱ्याच महिला सरपंच स्वत : ऐवजी आपल्या पतीला किंवा घरातील पुरूषाला मिटिंगला पाठवतात किंवा स्वत : बरोबर घेऊन जातात आणि मग सगळे तिचे निर्णय तो पुरूषच घेतो आणि ती केवळ नाममात्र उरते असे होऊ नये याची दक्षता महिला सरपंचांनी घेतली पाहिजे. सल्ला जरूर घ्यावा पण निर्णय तिने स्वत : घ्यावा . पण तेवढं स्वातंत्र तिला दिल जात नाही हे ही तितकंच खर आहे याच एक कारण आहे त्या स्त्रिमधील शिक्षणाचा अभाव. बऱ्याच स्त्री सरपंच या सही करण्यापुरतेच शिकलेल्या असतात त्याचा फायदा घरातील व बाहेरील काही पुरूष सदस्य घेतात. त्यामुळे शिक्षणाच्या प्रश्नाबाबत तिने जागरूक राहिले पाहिजे.

ग्रामपंचायत ही गावचा विकास करण्यासाठी निर्माण झालेली एक प्रमुख स्वराज्य संस्था आहे. गावचा विकास हा गावातील लोकांच्या शिक्षणावर अवलंबुन असतो. गावातील लोकांना जितक्या प्रमाणात विविध प्रकारची माहीती असेल तितक्या प्रमाणात गावचा विकास जलद गतीने होतो. गावक-यांच्या माहीतीचा साठा वाढविणे त्यांचे कौशल्य वाढविणे म्हणजेच गावाचे शिक्षण करणे होय. गावची ग्रामपंचायत अशा प्रकारच्या गावाच्या शिक्षणासाठी मुख्य भूमीका बजावू शकते. या साठी गावाचे सतत शिक्षण ही संकल्पना निट समजून घेणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे गावाचे शिक्षण कशाप्रकारे करावे हेही समजून घेणे आावश्यक आहे. त्यासाठी महिला सरपंच सुशिक्षित असणे आवश्यक आहे त्यादृष्टीने स्त्री-शिक्षण ही महत्त्वाची बाब आहे.

स्त्री-जातीपूढे आनेक गंभीर प्रश्न असले तरी त्यात असा एकही नाही जो शिक्षणाने सुटूशकणार नाही म्हणूच मुलींचे मुलाप्रमाणे पोषण संवर्धन करून त्यांना शिक्षित केले पाहिजे.

राखीव जागांचे विरोधक पूढे असेही म्हणतात की जर स्त्रीया सबळ,सक्षम असतील तर त्यांनी स्वत :च्या हिमतीवर निवडणूका लढवाव्यात राखीव जागांच्या कुबड्याची आवश्यकता काय?पण त्यांनी हे समजून घेतले पाहिजे की, स्वतंत्र भारताने लोकशाहीचा स्विकार करून समता व न्याय तत्वावर आधीष्टीत राज्यघटनेचा स्विकार केला. भारतीय राज्यघटनेने सर्व स्त्री-पूरुषांना मताचा समान अधिकार बहाल केला असला तरी धोरण/निर्णय निर्धारित करणाऱ्या संस्थेमध्ये स्त्रि-पुरूषांची समान भागीदारी आपेक्षीत होती किंबहूना या संस्थामध्ये समाजातील सर्व घटकांना,समुहांना,वर्गांना,जातींना स्थान मिळणे लोकशाहीस पोषक असते पण भारतात मात्र सर्वच स्तरावरील निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत स्त्रींयांचा सहभाग अतिशय नगण्य राहीला आहे. लोकसभेत आणि राज्यविधानमंडळातही हे प्रमाण खुपच अल्प आहे. ५०% लोकसंख्या असलेल्या स्त्रीयांची इतकी मर्यादीत भागीदारी लोकशाही वाढीच्या दृष्टीने निश्चित हितावह नाही.

७३ व्या घटनादुरूस्तीमुळे स्त्रीयांची संख्या वाढल्यामुळे स्त्रीयांनी पाणी प्रश्न,दारूबंदी असे सामाजिक. दृष्टया कळीचे प्रश्न अग्रक्रमाने मांडले याचा आधारावर असे म्हणता येइेल की विधानसभा व संसदेच्या पातळीवर स्त्रीयांची संख्यात्मक वाढ झालीतर कायदे करताना, धोरणनिश्चित करताना स्त्रीयांचा दृष्टीकोन लक्षात घेतला जाईल त्यामुळे त्यास व्यापकता येईल शिवाय स्त्रीयांचे म्हणून जे प्रश्न आहेत त्यासंबधीही ठोस पावले उचलता येतील.

३३% राखीव जागांच्या आधार घेवून स्त्रीयांचा सहभाग स्वप्रयत्नातुन ५०% पर्यंन्त पोहचावा अशी अपेक्षा आहे. त्यासाठी महिलांनी प्रयत्नशील राहीले

ाहिजे. कर्नाटक राज्यातील आकडेवारी यासंबंधात अतिशय बोलकी आहे. १९९३ ाली झालेल्या ७३ व्या घटनादुरूस्तीनंतर तेथे जेंव्हा निवडणूका घेण्यात आल्या ंव्हा जवळ-जवळ ४८ स्त्रीया निवडूण आल्या (१९८५ ला हेगडे सरकारने चायत समितीमध्ये २५% राखीव जागांचे धोरण स्विकारले)

स्त्रीयांना राजकारणात आणायचे म्हटले की त्यावर अक्षेप घेतले जातात. दा. स्त्रीयांसाठी राखीव जागांचे विधेयक जेंव्हा १९९६ साली मांडले गेले तेंव्हा ासून आतापर्यंत विधेकासंबंधी प्रामुख्याने चार प्रकारचे आक्षेप किंवा प्रतिक्रिया ण्यात आल्या. यात केवळ खासदारांनीच नव्हे तर काही स्त्री अभ्यासकांनी ही हत्वपुर्ण आक्षेप घेतले. त्यासर्वाचे सर्वसाधारण स्वरूप पुढिल प्रमाणे -

१. १९९६ साली जेंव्हा हे विधेयक प्रथमतः मांडले गेले तेंव्हा काही जकीय नेत्यांचे आक्षेप पुरूषी अहंकाराचे व वर्चस्वाचे दर्शन देणारे होते. भागृहातील काही पुरूष उघडपणे, स्पष्टपणे आपली पुरूषात्ताक भावना अत्यंत ाक्रमक शब्दात व्यक्त करत होते. उदा. जनता दलाचे रामकृपाल यादव म्हणाले ायका पार्लमेंटमध्ये असल्या तर घरी स्वयंपाक पाणी कोण करणार ?" काँग्रेसच्या जेश पायलटनी म्हटले, "फक्त ३६ आहेत तर एवढा आवाज करतात १८० इ ्या तर केवढा करतील ? इ. स्त्रीयांचे कार्यक्षेत्र घरच आहे. घ्यांना राजकारणातलं ाय कळतङ आशा प्रकारची स्त्रियांसंबधी मिथक समाजामध्ये (खोटया कल्पना) जलेल्या आहेत.

खरे तर स्त्रिया घराबाहेरची जबाबदारी गावची, राज्याची, देशाची बाबदारी पार पाडण्यास समर्थ आहेत. सक्षम आहेत हे अनेक स्त्रियांनी सिध्द रून दाखविले आहे.

स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र घर आहे. हे या पुरूषात्ताक समाजाने श्रमाची विभागणी रताना निश्चित केले आहे. वास्तविक पाहता स्त्री-पुरूष दोघानाही घराची ावश्यकता असते . पुरूषही घरातील कामे करू शकतात नव्हे त्यांनी ते केले हेजे ज्यायोगे स्त्रियांना घरकामातुन वेळ मिळून सामाजिक, सार्वजनिक कामासाठी ठ देता येईल हे स्त्रीवाद्यांनी दाखवून दिले आहे. पण स्त्रीवाद्यांच्या मर्यादित त्नामुळे व पुरूष सत्ताकतेच्या जबरदस्त पगड्यामुळे आजचा समाज पुरूषी नसिकतेतुन बाहेर आलेला नाही. पण ही मानसिकता त्यांनी व संपुर्ण समाजाने ्रीपुरूष समताधिष्ठित समाजाच्या प्रस्थापनेसाठी बदलणे आवश्यक आहे. ाज प्रबोधन हे राजकीय पक्षाचे प्रमुख कर्तव्य आहे. म्हणून निवडून आलेल्या राजकारणातील स्त्रियांनी मुद्दाम ते काम करावे . पण भारतात ही प्रक्रिया ाच मंदावलेली दिसते. आज सर्वच राजकीय पक्ष आपले समाज जागृतीचे, ाधनाचे कर्तव्य विसरलेले दिसतात. त्यामुळे राजकीय पक्षानी स्त्रीयांच्या राखीव ागांच्या धोरणासंबंधी जेवढे समाजमन जागृत करणे आवश्यक होते तेवढे केले ाी. पक्षाच्या महिला आघाड्यानी त्यादृष्टीने सामाजिक मन संघटीत करणे ावश्यक होते. त्यात त्या अपयशी ठरल्या. दुसरीकडे स्त्रीसंघटनाही याबाबत ्न्या पडल्या. या सर्वाच्या परिणामी राखीव जागांच्या घोरणासंबंधी नकारात्मक ्रकिया उमटल्या.

२. दुसरा आक्षेप घेतला जातो तो म्हणजे "एवढया मोठया संख्येने ानसभेत व संसदेत जाण्यासाठी स्त्रिया तयार आहेत का?" आणि जर नसतील या धोरणामुळे राखीव जागांचा फायदा प्रस्थापित राजकारण्यांशी संबधीत ालेल्या स्त्रियांनाच होईल . पंचायतीत तसेच झाले आहे असेही निरीक्षण ले आहे. वास्तविक गेल्या २५-३० वर्षात राजकीय दृष्टया जागृत झालेल्या ्यांची संख्या खुपच वाढली आहे. संधी मिळताच त्या आपली क्षमता निश्चित सिध्द करू शकतील राजकारण्यांशी संबधीत स्त्रियांचाच फायदा झाला आहे हे सत्य असले तरी या आरक्षणामुळेच जिल्हा तालुका पातळीवर स्त्रियांचे नेतृत्व हळू हळू तयार होत आहे. गेल्या १० वर्षांत निवडून आलेल्या स्थानिक स्वराज्यसंस्थातील स्त्रियांच्या अनुभवरून असे लक्षात येते की त्या स्त्रिया असल्यामुळे पुरूष आमदार खासदाराशी बोलण्यात, आपल्या गावची, वार्डाची तालुक्याची कामे करून घेण्यात त्यांना अडसर येतो. याउलट आमदार खासदार स्त्री असेल तर त्या स्त्रिया मोकळेपणाने बोलू शकतात त्यामुळे विधानसभा व लोकसभेतही आरक्षण होणे गरजेचे आहे.

आरक्षणामुळे घकळसुत्री बाहुल्या डतयार होत आहेत असे म्हटले जाते. म्हणून निवडून आलेल्या स्त्रीने पुरूषांच्या हातातले

बाहुले न बनता स्वतःच सर्व कारभार पहाणे आवश्यक आहे. जेथे आवश्यकता असेल तेथे सल्ला जरूर घ्यावा पण निर्णय स्त्रीने स्वतःच घ्यावा. काही सरपंच स्त्रीयांनी तर पती आपल्याला कामच करू देत नाहीत तो स्वतःच सर्व बघतो म्हणून त्याच्यावर दावे दाखल केलेत. ही वेळ पुरूषानी व महिलांनीही येऊ देऊ नये अर्थात गावचा कारभार करताना आपलं घरही आबाधित राहील याचा विचार दोघांनाही करून एकमेकांच्या कामात परस्परांना मदतच केली पाहिजे.

आरक्षणामुळे स्त्रियांचे नेतृत्व विकसित होत आहे. काही हळु हळु कार्यक्षमतेने काम करीत आहेत. 'स्त्री' प्रश्नाला अग्रक्रम देण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्यांच्या उपस्थितीमुळे 'स्त्रियांचा दृष्टिकोन' पुढे येत आहे. त्यामुळे त्यास व्यापकता येत आहे. पाणी, कुपोषण, शिक्षण, रोगराई, दारूबंदी अशा प्रश्नांविषयी पंचायती स्तरावरील स्त्रियांनी जागरूक राहीले पाहिजे. अर्थात त्यात काही मर्यादा येतील पण हळु हळु बदल होईल.

स्त्रियांनी आपल्या पक्षीय, जातीय, धार्मिक मर्यादा ओलांडून 'स्त्रिया 'म्हणून एकत्र आले पाहिजे. ' स्त्रिया 'म्हणून त्या सर्वांच्या जाणीवा सारख्याच असल्यामुळे, त्यांचे प्रश्न सारखेच असल्यामुळे त्या 'स्त्री प्रश्नावर' एकत्र आले पाहिजे. पंचायतीतील स्त्रीयांवर ही फार मोठी जबाबदारी त्यांनी पार पाडली पाहिजे.

इतर दोन आक्षेप म्हणजे ६ फिरत्या मतदार संघाचा आणि आरक्षणाचा फायदा उच्चवर्णीय, उच्चजातीच स्त्रियांनाच अधिक मिळेल- जो व्यक्ती निवडून येते तिने वा त्याने आपल्या मतदारसंघाची वा गावची कामे करणे बंधनकारक असते. दुस-यादा निवडून येण्यासाठी म्हणून ही कामे करायची नसतात तर ते प्रमुख कर्तव्य असते. कोणताही मतदार संघ वा गाव ही कोणचीही कयामची मक्तेदारी असू नये अशीच आपली भुमिका असावी काम चांगले केले तर पुन्हा निवडून येते निवडून आलेल्या व्यक्तीने जाती,धर्म,पंथ,वर्ग नातेवाईक यांच्या पलीकडे जाऊन काम केले पाहिजे.

स्त्रियांनी राजकीय पक्षाचे आधिक संख्येने सभासद व्हावे किंवा त्यांनी राजकीय कार्यक्रमात आवर्जून पुढाकार घ्यावा यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

ग्रामपंचायतीत काम करणाऱ्या महिलांनी आपली कामे प्रामाणिकपणे पार पाडली पाहिजेत. ग्रामपंचायतीकडे येणाऱ्या निधीचा योग्य तोच उपयोग केला पाहिजे. ग्रामसभा आयोजित करण्याआधी खास महिलांची एक सभा घ्यावी. तसे बंधनही आहेच. पण त्या सभा नियमितपणे घेऊन मंजूर झालेले ठराव गावच्या ग्रामसभेत जसेच्या तसे मान्य करावेत. त्यामुळे महिलांना मोकळेपणाने बोलता येईल.

ग्रामपंचायतीच्या ७९ प्रकारच्या कामाचे जे १३ विभाग आहेत ती कामे करून ग्रामपंचायतीचा आर्थिक विकास करून त्यांना सामाजिक न्याय दयावयाचा आहे. केंद्रशासनाच्या ज्या अनेक योजना असतात त्याचा लाभ गावातील लोकांना मिळवून दिला पाहिजे. उदा. महिला व बालकल्याण योजना यातुन गरीब होतकरू,गरजु निराधार महिलांना अंगणवाडीतील मुलामुलींसाठी तसेच महिलीसाठी सामुदायीक योजना,महिलांसाठी सुलभ शौच्छालय योजना,बाळ क्रिडा साहित्य,प्राथमिक शाळांना संगणक यंत्रणा पुरविणे इ. योजनांचा लाभ ग्रामस्थांना मिळवुन दिला पाहिजे.

तसेच दुसरी एक महसूल विभागाकडील योजना आहे. तसेच केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय सामाजिक अर्थसहाय्य कार्यक्रम ही एक योजना आहे या योजनेतुन त्याच गरजू व्यक्तींना लाभ मिळावा यासाठी काटेकोर रहावे. नसता दारिद्रय रेषेखालच्या लोकांऐवजी धनिक लोकच याचा लाभ घेतात. कोणत्याही योजनेच्या बाबतीत अशी हेराफेरी होऊ नये हे काटेकोरपणे पाहिजे. उदा. रेशनकार्ड.

हरिजन व आदिवासींसाठी कार्य,दारू बंदी, ग्रामसफाई, अंधश्रध्दा, अनिष्ट रूढी परंपरा यांचे निर्मुलन करण्यात सरपंच,उपसरपंच आणि ग्रामपंचायतच्या सदस्य महिला आहेत त्यांनी काम करून इतर स्त्रियांना त्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. स्त्रियांची स्वतःचीच मानसिक घडण ही रूढीप्रिय असते सजात खोलवर रूजलेल्या हुंडा,लग्नातील मानपान यात त्यांचे स्वतःचे हात गुतलेले असतात या सर्वांपासून या नेता स्त्रिया दूर राहिल्या तर जनता स्त्रिया त्यांचे अनुकरून करतील.

स्त्रिया विविध पक्षातून काम करतात. एका पक्षातून दुस-या पक्षावर परस्परावर टीका केली जाते. अशा वेळी दोन्ही पक्षातील स्त्रियांनी आपले खाजगी संबंध मैत्रीचे व सामाजिक जिव्हाळ्याचे ठेवावेत. परस्परांशी वैचारिक देवाण घेवाण चर्चा इ. तुन सुसंवाद साधण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. वैयक्तीक स्वार्थ,मानापमान इ. कडे दुर्लक्ष करून मला गावाच्या कामासाठी काम करायचे आहे हे तिने सतत लक्षात ठेवले पाहिजे.

महाराष्ट्रात स्त्री-समाज हा मोठया शहरातून पुरूषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात आलेला दिसतो. पण राजकीय क्षेत्रातील त्यांची भागिदारी कमी दिसते. ज्या काही मोजक्या स्त्रिया या क्षेत्रात आहेत. त्यांना पुरूषांच्या तोडीचे काम आपणही करू शकु असा विश्वास आहे. कमल विचारे,मृणाल गोरे,प्रमिला दंडवते,अहिल्या रांगणेकर,कमल भागवत,सुमती सुकळीकर या विविध पक्षातील स्त्रियांनी ते सिध्दही करून दाखविले आहे. असे असले तरी स्त्रियांच्या पक्ष कार्यावर सामाजिजक कार्यावर मर्यादा पडतात त्या म्हणजे १. सांसारिक जबाबदाऱ्या : घरकाम, नोकरी, पिण्याचे पाणी, सुशिक्षित स्त्रीला मुलांना शिकविणे, बाजार हाट, आर्थिक व्यवहार ही कामे पहावी लागतात. त्यामुळे एखादा पुरूष पक्ष वा सामाजिक कार्यासाठी जितका वेळ नोकरी करून ही देऊ शकतो. तितका स्त्री देऊ शकत नाही. सकाळ व संध्याकाळ वेळ तिला कुटूंबासाठी राखावावाच लागतो

२. शिवाय क्रियाशील कार्यकर्त्या रात्री बेरात्री सभा वा इतर कार्यासाठी बाहेर पडू.शकत नाहीत. आपण आपले संरक्षण करू शकतो हा आत्मविश्वास असुनही घरातुन त्यांना अवेळी जाण्याची परवानगी नसते.

३. पक्ष वा सामाजिक कार्यासाठी वारंवार दौरे काढणे बरेच दिवस घराबाहेर रहाणे अशा प्रसंगातुन कौटूंबिक वातावरणात तणावनिर्माण होण्याची शक्यता असते.

४. सत्तास्पर्धेत पुरूष स्त्रियांना मागे टाकतात समाजाची टीका सहन करण्याची स्त्रियांची ताकद नसते. हे त्यांचे मानसिक दौर्बल्य त्यांच्या कार्यावरची मर्यादा ठरते.

५. तात्विक बाबींचा अभ्यास करायला वेळ नसतो. शिवाय इंग्रजीचे ज्ञान कमी असल्यामुळे बऱ्याचशा गोष्टीचे जागतिक ज्ञान होत नाही. त्यामुळे तात्विक चर्चेत त्या मागे पडतात.

६. पक्ष पुढा-यांकडून स्त्रीकार्यकर्त्यांकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्यांच्या अडचणी समजावून घेण्यात व त्यांना योग्य मार्गदर्शन करण्यात नेते कमी पडतात. त्यामुळे पक्षाकडून स्त्रियांवर आधिक जबाबदारीची कामे फारशी सोपवली जात नाहीत व सोपवली तरी त्यांच्या कार्यात अडथळे आणण्याचे प्रयत्न हितसंबंधी पुरूष कार्यकर्त्यांकडून केले जातात. या सर्वांवर मात कशी करायची हे प्रत्येक स्त्री कार्यकर्त्याने स्वतःच्या हिंमतीवर ठरवायचे आहे. त्यासाठी या पंचायत राजमधील महिला राज्यकर्त्यांनी खास महिलांसाठी राजकीय प्रशिक्षण वर्ग घेतले पाहिजेत त्यातून स्त्रीयांमध्ये राजकोय जागृती घडवून राजकारणाचे धडे दिले जावेत स्त्री-पुरष समतेची,समान जाणीव करून दिली पाहिजे.

महिला ग्राम सभा आयोजित करून महिलांचे प्रश्न समजावून घेऊन ते सोडविण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत मुलींच्या शिक्षणाविषयी जागृती केली पाहिजे हुंडा पध्दतीस गावपातळीवरूनच विरोध करावा. बचत गटातून स्त्रियांना काही उद्योग व्यवसाय करून स्वावलंबी बनविण्याचा प्रयत्न करावा. गावातून १००%दारूबंदी करून गाव व्यसनमुक्त करावी. मुलगा - मुलगी भेद न करता त्यांना समान मानावे व गर्भजलपरिक्षेस गावपातळीवरून विरोध केला जावा. अंधश्रध्दा, अनिष्ठ रूढी-परंपरांचा त्याग करावा,स्वच्छता व आरोग्यशिक्षणाकडे लक्ष द्यावे आणि एक आदर्श गाव निर्माण करावे, भ्रष्टाचार निर्मुलन करावे ,त्यासाठी या महिलांनी स्वतःकृतीशील,क्रियाशील राहिले पाहिजे व कुठल्याही कुबड्याचा(पतीचा वा इतर पुढा-याचा) आधार न घेता स्वतःहिंमतीने गावचा स्वच्छ व पारदर्शक असा कारभार करावा त्यासाठी गांव हेच घर मानून त्यासाठी वाहून घेणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शिबिरे,मेळावे घेतले पाहिजेत,अभ्यास मंडळे निर्माण केली पाहिजेत,अपत्य संगोपन ,लैंगिक शिक्षण इ. विषयी शिक्षण दिले पाहिजे.

पक्षकार्य करीत असता ओळख वाढवून किंवा मुद्याम ठरवून स्त्री-पुरूष कार्यकर्त्यांचे विवाह झाल्याची उदाहरणे लक्षणीय आहेत. पण दरवेळी लग्नानंतर दोघेही पूर्णवेळ पक्षकार्य करतात असे नाही. अहिल्या रांगणेकर,मीनाक्षी साने,अनुताई लिमये,इंदू केळकर,शांता नायक,उषा डांगे लीला भोसले,डॉ. वीणाताई सुराणा यांचे जोडीदार लग्नापूर्वी व नंतर ही पूर्णवेळ काम करताना दिसतात एकाने संसाराची पूर्ण जबाबदारी घेऊन फावल्या वेळात पक्षकार्य करणे व दुस-याने पूर्ण वेळ कार्य करणे अशा प्रकारची उदा. अनेक दिसतात अशा प्रकारे ज्यांना सहकार्य मिळाले अशा स्त्रिया पक्षकार्य करताना दिसतात . त्यांची संख्या कमी असली तरी त्या अत्यंत निष्ठावंत व अभ्यासु आहेत. पुरुष कार्यकर्त्यांपेक्षा त्या कोणत्याही बाबतीत कमी पडत नाहीत व त्यांचे नेतृत्व पूरुष मानतात. मग आम्हालाही असंच बनायच आहे. निष्ठावंत,अभ्यासु त्यांना महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासात महत्त्वाचे स्थान आहे.

स्त्रिया बौध्दीकदृष्टया पक्षकार्यात कमी पडत नाहीत. पण स्त्री म्हणुन तिच्यावर पडणाऱ्या मर्यादामुळे त्या पुरूषाच्या मागे पडतात.

सर्वसामान्य महिला कार्यकर्त्यांचा संबंध राजकीय कार्यापेक्षा सामाजिक कार्याशी अधिक यंतो. सामाजिजक व राजकीय कार्ये ही हातात हात घालून जावी

गतात. पण ते होत नाही राजकारणातील गढूळपणामुळे स्त्रिया राजकारणापासून राहतात. पक्ष हे राजकीय कार्याकरिताच निर्माण होत असल्यामुळे त्या पक्षापासून राहतात. शिवाय गुंतागुतीचे सामाजिक व आर्थिक जीवन यातून आर्थिक क्षितता मिळविण्यात प्राधान्य दिले जाते. राजकीय सुरक्षितता ही आर्थिक क्षिततेचा पाया आहे हे कधी पक्षाकडून पटविले जात नाही. त्यामुळे इतर ात आघाडीवर दिसणारी स्त्री राजकारणापासून दूर रहाते. त्यासाठी राजकारणात सलेल्या स्त्रियांनी खास स्त्रियांचे प्रश्न उचलून धरले पाहिजे स्त्रियांच्या अनेक ास्या आहेत. त्या सोडविण्यासंदर्भातील प्रश्नांचे जाहीर नामे तळागाळात चविण्याचे कार्य केले पाहिजे. स्त्रियांमध्ये संघटीत वृत्ती निर्माण केली पाहिजे. त्मविश्वास निर्माण केला पाहिजे सामाजिक व राजकीय शिक्षण देऊन जनजागृती नी पाहिजे.

ग्रामसभेच्या कार्यात स्त्रिया व दुबळे गट यांचे कल्याण हे महत्त्वाचे र्य मानले जाते. एकूण लोकसंख्येच्या ५०%असलेला स्त्री वर्ग जोपर्यंत र्क्षमरित्या सहभागी होत नाही तोपर्यंत ग्रामसभा ही निर्णय निर्मितीबाबत परिणाम ठक अभिकरण(एजन्सी)होऊ श्कणार नाही. निवडणुक न लढविण्याचे कारण तणाचा अभाव व स्त्रीसुलभ मर्यादेच्या तथा कथित ग्रामीण कल्पना. निवडणूका विण्यासंबंधीच्या उदासीनतेचे सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे त्यांचा ाजिकिकरण व राजकियीकरण होण्याचा वेग अत्यंत मंद आहे. एकूण गावातच आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया संथपणे चालू आहे निरक्षरता असली इतरांनी वाचून दाखविलेले ग्रहण करण्याइतकी बुध्दीची कूवत त्यांच्यात निश्चित आहे. खेड्यातुन शेतमजुर पंचायतीच्या काही कार्यकर्त्या आता तयार होत आहेत. त्या आपल्या प्रश्नांसंबंधी आवाजही उठवु लागल्या आहेत. त्यामुळे त्यांना स्वतःचा प्रचार करून निवडून येणे किंवा निवडून आल्यावर आपला लहानसा का होईना ग्रामपंचायतीवर ठसा उमटविणे अशक्य नाही.

आपले राजकीय अधिकार राबविण्यासाठी सर्व थरातील महिलांना पुढे येऊन संघटितरित्या आपले अधिकार राबवावे लागतील. म. फुले सावित्रीबाई,आगरकर,महर्षी कर्वे व म. गांधी यांनी महिलांना मार्ग दाखविला या मार्गावरचे खाच-खळगे बुजवून, दगडकाटे दुर करून स्वताःचा राजकीय मार्ग निर्वेध करण्याचे काम महिलांचे स्वतःचे आहे. निवडणुकीच्या राजकारणाच्या या काळात पैशावर निवडणुका लढविल्या जातात. पुरुष कार्यकर्त्यांनाही सचोटीने निवडणुकीच्या राजकारणापासून अलिप्त राहु लागल्या तर त्यांना फारसा दोष देता येत नाही. पण हे सर्व जर बदलायचे असेल तर सामाजिक व राजकीय चळवळीत भाग घेऊन स्त्रियांना तेथे आपले स्थान निर्माण करण्याशिवाय दुसरा पर्याय नाही. प्रत्येक सामाजिक प्रश्नाचे उत्तर राजकीय जाणीवा वाढविल्याशिवाय राजकारणत स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याची व कृती करण्याची त्यांची कुवत वाढणार नाही ही गोष्ट महिलांनी लक्षात घ्यावी लागेल. तरीही स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिलांच्या सहभागामुळे महिलासक्षमीकरणाची प्रक्रिया वेगात सुरू आहे, हे सत्य अमान्य करता येणार नाही.

- प्राचार्या डॉ. सावळे दीपा
इतिहास विभाग प्रमूख,
महर्षि रा.गो. शिंदे महाविद्यालय, परंडा

Res. paper

Parth Vidya Prasarak Mandal's

BABUJI AVHAD MAHAVIDYALYA

Pathardi, Dist-Ahmednagar. 414102 (MH)

(Affiliated to Savitribai Phule Pune University,Pune)

NAAC Re-Accredited A Grade

ISO 9001- 2008 Certified.

UGC Sponsored

Two Day

NATIONAL SEMINAR

9th & 10th Oct. 2015

On

"SOCIETY ART & CULTURE IN INDIA DURING THE MUGHAL PERIOD"

Organized by

DEPARTMENT OF HITORY

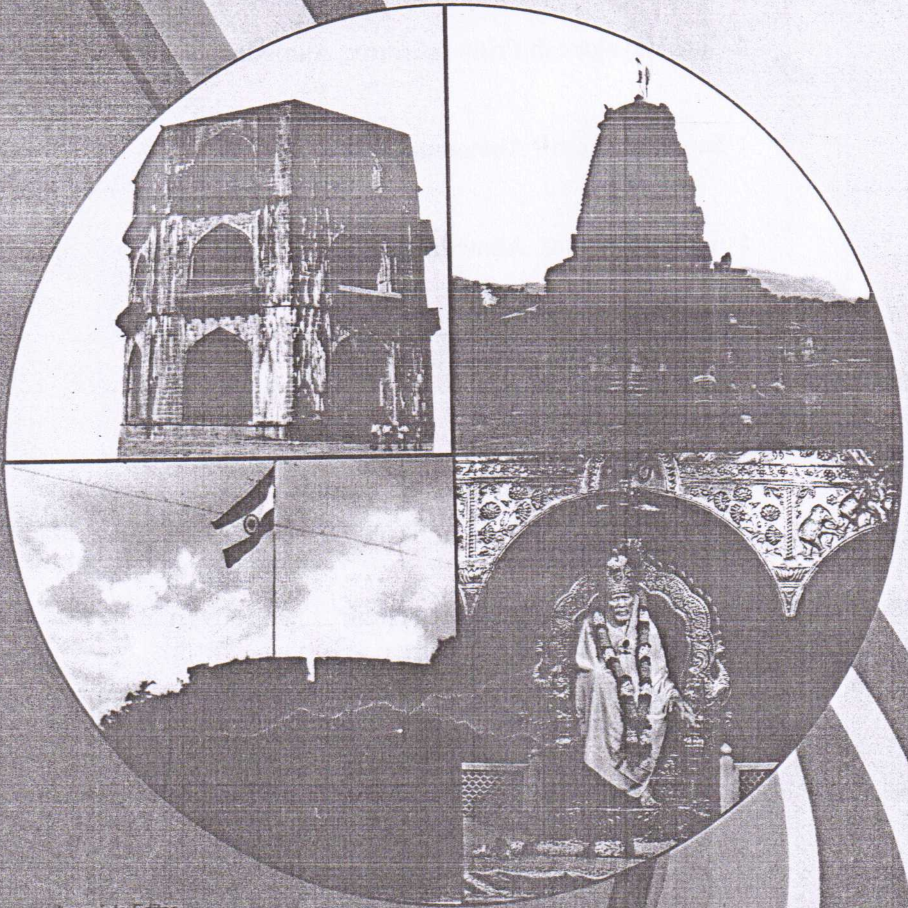

Associate Editor

Prof. A. S. Kerkal

Assit. Professor Dept. of History

Chief Editor

Prof. Dr. A.K. Kanade

Head & Assit. Professor Dept. of History

"SOCIETY, ART & CULTURE IN INDIA DURING THE MUGHAL PERIOD."

Place of Publication : Parth Vidya Prasarak Mandal's
BABUJ AVHAD MAHAVIDYALAYA
Pathardi, Dist-Ahmednagar. (M.S.)

Publisher : Dr.G.P.Dhakane (Principal)

Chief Editor : Dr. A.K.Kanade

Printed by : Shri.Vaynkatesh Printers/Xerox, Ahmednagar.

Front Page : Satish Kulkarni, Ahmednagar

DTP : Arvind Homkar, Ahmednagar.

Date of Publication : 9th October 2015

Prize: Rs. 400/-

ISBN: 978-93-83401-28-4

Note: The views expressed by the authors in their research papers in this book are their own. The Editor/Publisher/Printers is not responsible for them.

अ.नं.	पेपरचे नांव	संशोधकाचे नांव	पान. नं.
९४.	बादशहा शहाजहानच्या कालखंडातील स्थापत्य कलेतील उत्कर्ष	प्रा.एस.एन.मिरे	३५४ ते ३५६
९५.	मोगलकालीन स्त्री-जीवन	डॉ. सावळे दीपा दिनेश	३५७ ते ३६०
९६.	मध्ययुगीन भारतातील प्रमुख कर्तृत्ववान स्त्रिया-एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. झरेकर रमेश सोनू,	३६१ ते ३६३
९७.	औरंगाबादचे धार्मिक धोरण (१६५८ ते १७०७)	प्रा. मते अनिल बापुराव	३६४ ते ३६५
९८.	मुघल कालीन भारतीय उद्योगधंदे व आर्थिक विकासाचा अभ्यास	प्रा. प्रकाश गावित	३६६ ते ३६९
९९.	सम्राट अकबराचे धार्मिक धोरण	प्रा. डॉ.एन.आर. मोकाटे	३७० ते ३७३
१००.	मोगल कलेचा सुवर्णयुग—जहांगीर काळ: एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. विनोद संभाजी सोनवणे	३७४ ते ३८१
१०१.	१८ व्या शतकातील वादंगाचे स्वरुप : विशेष संदर्भ मघलकालीन चित्रकला	डॉ. लहू गायकवाड, एम. सुरेश	३८२ ते ३८५
१०२.	मध्ययुगीन साधनांची चिकित्सा : मुघल कालखंड	डॉ. अमोल विद्यासागर	३८६ ते ३९०
१०३.	मोगलकालीन महाराष्ट्रातील भक्ती संप्रदायाचा उदय	प्रा. गणेश पंढरीनाथ भामे	३९१ ते ३९३
१०४.	मोगलकालीन वाङ्मय साहित्याचा विकास	डॉ. आर.व्ही. ढेरे.	३९४ ते ३९५
१०५.	नुरजॅहान : मुघल काळातील एक प्रभावी महिला	प्रा.गायकवाड बाळासाहेब कचरु	३९६ ते ३९८
१०६.	Images of Inscriptions: A Core Medium in Revealing Hierarchy in Medieval Period of Assam Guptajit Pathak	Guptajit Pathak	३९९ ते ४०४
१०७.	मुघल कालीन स्थापत्य कला	डॉ. राजेश करपे शिंदे योगेश ज्ञानेश्वर नवल उमेश कमलाकर	४०५ ते ४०७

95

मोगलकालीन स्त्री-जीवन

डॉ. सावळे दीपा दिनेश
प्राचार्या, एस. जी. आर. जी. शिंदे महाविद्यालय परंडा जि.उस्मानाबाद.
(Affiliated to Dr. B.A.M. University, Aurangabad)

सुप्रसिध्द पुरातत्ववेत्ता गोर्डन चाईल्ड यांनी म्हटले आहे की, जगात शेती करण्यास स्त्रियांनी प्रारंभ केला. जेव्हा जेव्हा वर्गीय शोषणावर आधारित समाजाची निर्मिती होते तेव्हा समाजातील एक लहान प्रभावी गट अतिरिक्त उत्पादन आपल्या खिशात घालत असतो. तेव्हापासुन स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा खालावत गेलेला दिसून येतो.

मोगलकाळात आणि एकूनच मध्ययुगीन कालखंडात सर्वसामान्य स्त्रियांचे स्थान अतिशय गौण होते. परंपरागत धार्मिक, अंधश्रध्दा रूढी-परंपरांचा प्रभाव, अन्याय, अत्याचार, जुलूम यास स्त्रिया बळी पडत होत्या. त्याचप्रमाणे परंपरागत पध्दतीने चालत आलेल्या लिंगभेदानुसार कामाच्या विभाजनात अति कष्टाची कामेच स्त्रियांच्या वाट्यास येत. स्त्रियांचे काम फक्त कुटिरोद्योगापुरतेच मर्यादित नव्हते तर मोठमोठ्या इमारतींच्या बांधकामासाठी कष्टाची कामेच स्त्रियांच्या वाट्यास येत. सोळाव्या शतकातील मोगलशैलीतील लघुचित्रांमध्ये स्त्रिया दगड किंवा विटा तोडताना, चुन्याचा गारा करताना किंवा इमारतीसाठी विटा वा चुना वाहून नेताना दाखविवल्या आहेत.[१]

स्त्रियांच्या कामाच्या बदल्यात मिळणा-या मोबदल्याच्या संदर्भात फारशी माहिती आज उपलब्ध नाही हे दुर्दैवच म्हणावे लागेल. स्त्रियांना आजही घरकामाचा कोणताच मोबदला दिला जात नाही आणि घराबाहेर जावून केलेल्या कामाचा मोबदलाही खूप कमी प्रमाणात दिला जातो.

मोगल कालखंडात हिंदू स्त्रियांप्रमाणेच मुस्लिम स्त्रियांनाही दुय्यम, हीन लेखले जात होते. कुराणात असे म्हटले आहे की, `स्त्री तुम्हारे लिए खेत की तरह है, तुम जैसे चाहो उसे जोतो । और ॥,२२८ मे यह भी घोषित किया गया है की, पद में पुरूष स्त्रीसे श्रेष्ठ है । ऐसे पवित्र और आस्मानी शब्दोंके आधारपर शेख अहमद सरहिंदी जैसे सुफीने घोषणा की कि खुदाने मर्द पर मेहरबानी की है इसिलिए उसे चार शादियां करनेका अधिकार प्राप्त है । वह तलाकद्वारा स्त्रिया बदल सकता है और कितनीही रखेल रख सकता है । खुदाने स्त्रीको सौंदर्य बक्शाही इसीलिए है की पुरूष उसका उपभोग करे ।[२] त्याच सुफीने स्त्रियांच्या बाबतीत असे म्हटले आहे की, स्त्री ही इतकी दुष्ट प्रकृतीची असते की, व्यभिचाराच्या बाबतीत तिलाच प्रामुख्याने दोषी मानले पाहिजे. कारण असे दुष्कर्म तिची स्वीकृती असल्याशिवाय होऊ शकत नाही.[३]

बादशहा जहांगिरला त्याच्या सल्लागारांनी असा सल्ला दिला होता की, मुलींचा मृत्यु झाला तर शोक करू नका, स्त्रियांचा सल्ला मानू नका, त्यांच्या कपटी वर्तनाकडे दुर्लक्ष करू नका[४] अशाप्रकारे पुरूषी वर्चस्व निर्माण केले जात होते व स्त्रियांना दुय्यम, हीन लेखले जात होते. मोगलकाळात मुस्लिम स्त्रियांमध्ये असलेला पडदा पध्दतीचा उल्लेख बर्नी व अफिक या दोघांनीही केला आहे. स्त्रियांच्या शिक्षणाची कोणतीही व्यवस्था नव्हती. पण काही स्त्रियांनी शिक्षण घेतल्याची उदाहरणे दिसून येतात. इब्न बतुताच्या लिखाणानुसार होनावरसारख्या ठिकाणी मुलींसाठी स्वतंत्र मक्ताबची सोय होती. पण त्यात प्रामुख्याने धार्मिक शिक्षणावरच भर दिला जात असे.

दहाव्या-बाराव्या शतकातील एक स्त्री लिहित आहे अशी मूर्तीही खजुराहो येथे मिळाली. ती कलकत्याच्या भारतीय संग्रहालयात पहावयास मिळते. मोगल सम्राट बाबरची मुलगी गुलबदन बेगमने हुमायुंनामा या आपल्या ग्रंथात म्हटले आहे की, तिचा पती खिज्रखां अशिक्षित होता त्यामुळे त्याच्या नावाने लिहिलेली पत्रे तो वाचू शकत नव्हता. पण अशाप्रकारे शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांची संख्या खूप कमी होती. जहांगिरची पत्नी नूरजहांने अकरा वर्षे अत्यंत सक्षमपणे मोगल साम्राज्याचा राज्यकारभार सांभाळला होता.

मोगलकाळात स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार होता. सतराव्या शतकात तर मुस्लिम स्त्रियांना भू-संपत्तीचाही अधिकार मिळाला होता. तो अधिकार काही अंशी वारसा हक्काने तर काही अंशी मेहरच्या स्वरूपात तिला प्राप्त झाला होता. काही हिंदू स्त्रियांनाही भू-संपत्तीचा अधिकार मिळत होता.[५] त्या काळात काही हिंदू स्त्रिया जमीनदार होत्या.

भारतात प्राचीन काळापासून सती पध्दत अस्तित्वात होती. पतीच्या मृत्युनंतर स्त्रीला त्याच्या चितेवर जिवंत जाळून घ्यावे लागत होते. पती कितीही दुराचारी असला तरी स्त्रीला त्याच्या मृत्युनंतर सती जावे लागे. कारण त्यामुळे आपल्या पतीला मुक्ती मिळते अशी समाजधारणा त्याकाळात होती. या सतीप्रथेला रोखण्याचा पहिला प्रयत्न बादशहा अकबराने केला.

बलपूर्वक सती करने को रोकने के लिए अकबर का आदेश १५८३ ई. अथवा उससे पहले आया था । एक राजपुत अधिकारी की मृत्यु के पश्चात उसने व्यक्तिगत स्तरपर उस आदेश के अनुपालन को सुनिश्चित किया । उसके परिणाम निसंदेह दीर्घकालिक सिध्द हुए । उल्लेखनीय है की, समूची सत्रहवी सदीमें मुघल अधिकारियोंने पुरी ईमानदारीसे यह कोशिश की थी की, कोई भी स्त्री बलात सती न की जाए तथा सती होनेवाली महिलाकोभी ऐसा करनेसे रोका[६] । याचा अर्थ असा की, मोगल शासकांनी सती पध्दतीला ब-याच प्रमाणात आळा घालण्याचा प्रयत्न केला होता.

सम्राट अकबर स्त्रियांच्याबाबतीत याहीपुढे जाऊ न विचार करीत होता. अकबराला हे माहित होते की, स्त्रियांना वारसाहक्काने संपत्तीचा पूर्ण वाटा मिळत नाही. त्याच्या मते मुस्लिम कायद्यानुसारदेखील स्त्रिया आपला संपत्तीविषयक हक्क प्राप्त करू शकत नाहीत. त्याच्या मते स्त्रियांना वारसा हक्काने संपत्तीचा वाटा पुरूषांपेक्षा अधिक मिळाला पाहिजे. कारण स्त्रिया सर्वच बाबतीत दुर्बल असतात. तसेच अकबर असे मानतो की, जर एखाद्या कुटुंबात फक्त मुलीच असतील तर त्या कुटुंबाच्या इतर नातेवाईक पुरूषांनी वारसा हक्काचा दावा करू नये आणि हेच न्यायाला धरून आहे असे तो मानीत असे. त्या दृष्टिकोणातूनच त्याने एक पत्नी प्रथेला पाठिंबा दिला.[७]

मुंतखबुत्तवारीखमध्ये बदायुंनी लिहितो की, "अकबरने एक पत्नी-विवाह को लागू करने के लिए फरमान जारी किया था, लेकिन इसमें कोई संदेह नही कि अकबरने उक्त संदर्भमें दृढतापुर्वक अपनी राय व्यक्त की थी । हालांकी बडी समझदारीके साथ राजपरिवार को इस प्रतिबंदसे मुक्त रखा । प्रत्यक्षतः तो इस कदम का कोई परिणाम सामने नही आया । अकबर की चिंता यह थी कि कम उम्र की लडकियोंकी शादी न हो, क्योंकि इससे उनके स्वास्थ्यपर प्रतिकुल प्रभाव पडता था । इसीलिए उसने १४ वर्ष अथवा १२ वर्ष की कम उम्र वाली लडकियोंकी शादी पर प्रतिबंध लगा दिया था । यह प्रतिबंध हिंदू विवाहोंपरभी समान रूपसे लागू था[८] । यावरून स्त्रियांच्या स्वास्थ्याचा विचार करणारा सम्राट अकबर हा पहिला मोगल सम्राट असल्याचे दिसून येते.

मुस्लिम धर्मात तलाक पध्दतीमुळे स्त्रीचे वैवाहिक जीवन अस्थिर होत असे. शेख अहमद सरहिंदी मात्र असे म्हणतो की, तलाक हा पुरुषांसाठी दिलेले वरदान आहे ज्यामुळे तो आपल्या बायका बदलू शकतो[९] पण बदायुंनी मात्र असे म्हणतो की," तलाक एक घृणित कार्य है । यह पुरुष के स्वाभाविक आचरण के विरूध्द है । हिंदूस्थान के लोगोंकी यह शानदार परंपरा रही है कि यदि कोई उन्हे तलाक देने वाला कहे तो उसे मारनेपर उतारू हो जाते है[१०] ।

ई. स. १६९४ -१६९६ च्या मोगल प्रशासनाच्या संहितेत आदर्श विवाहसंबंधाबद्दल काही अर्टीचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे केला आहे. त्यावरुनही तिच्या सामाजिक दर्जासंदर्भात अनुमान करता येते.

१. जर पती दुसरे लग्न करीत असेल तर पहिल्या पत्नीला विवाहसंबंध तोडण्याचा अधिकार होता
२. पती विवाहबाह्य संबंध ठेऊ शकणार नाही. जर त्याने तसे केले तर पत्नीला मेहरच्या रूपात मिळालेली रक्कम घेण्याचा किंवा ती वस्तूच्या स्वरूपात असेल तर ती विकण्याचा अधिकार होता.
३. कारणाशिवाय पती पत्नीला मारू शकत नाही. जर त्याने असे केले तर पत्नीला घटस्फोट (तलाक) घेण्याचा अधिकार राहील.
४. जर पती तीन वर्षापर्यंत पत्नीचे पालनपोषण करीत नसेल तर पत्नीला त्याच्यापासून वेगळे होण्याचा अधिकार राहील.[११]

या चार अर्टीच्या बाबतीत त्या संहितेत असाही उल्लेख आहे कि, द्विपत्नी विवाह किंवा रखेल ठेवण्याच्या
विरोधी कायदा हा सर्वसामान्य जनतेतच प्रचलीत होता. मेहरसंबंधीच्या कायद्याचे पालनही फक्त सामान्य वर्ग व मध्यमवर्गापुरतेच मर्यादित होते. सर्वसामान्य वर्गातील स्त्रियांची स्थिती अत्यंत खालावलेली होती. त्यांना कोणतेही स्वातंत्र्य नव्हते.

सुफी संतांनी तर स्त्रियांपासून दूर राहण्यावर भर दिला. पुरुषांना शिक्षा देण्यासाठीच स्त्रियांचा जन्म झाला आहे.असा समज सुफींमध्ये रूढ झालेला आहे. हजरत युनूस नावाचे एक प्रेषित होऊन गेले. त्यांच्या पत्नी अत्यंत शिघ्रकोपी होत्या. त्या शीघ्रकोपी असण्याचे कारण त्यांना विचारण्यात आले. त्यांनी उत्तर दिले की," एकदा त्यांनी अल्लाहला विनंती केली की. मृत्युनंतर होणारी शिक्षा मला जीवनकाळातच दे. तेव्हा अल्लाहने त्यांना त्या ' शीघ्रकोपी महिलेबरोबर विवाह करण्याची आज्ञा केली." या संदर्भातील मुहंमद पैगंबराच्या (स्व) एका उक्तीचा मतितार्थ असा आहे की, त्यांच्यानंतर (स्व) पुरुषांमध्ये होणा-या संघर्षाचे कारण स्त्रिया असतील. सुफियान सुरी म्हणतात, विवाह करणे म्हणजे भौतिक जगाला मनात प्रवेश करू देणे आहे. भौतिक जगाचा मनात प्रवेश म्हणजे सैतानाच्या मुलीशी लग्न करणे आहे.[१२]

इस्लामध्ये विवाह करणे, पत्नीवर आणि मुलाबाळांवर प्रेम करणे, त्यांचे संगोपन करणे याबाबी पुण्यकर्म मानले आहे. ऐच्छिक प्रार्थना करून जेवढे पुण्य मिळते त्यापेक्षा अधिक पुण्य विवाह केल्याने मिळते.[१३] अर्थात स्त्रियांच्या इतिहासाविषयी फारशी माहिती उपलब्ध होऊ शकत नाही. त्यामुळे सलगपणे स्त्रीजीवनाविषयी लेखन करणे कठीण होते. थोडक्यात असे अनुमान काढता येईल की, स्त्रियांना कसलेही स्वातंत्र्य नव्हते असे म्हणता येत नाही. कारण त्यांच्याविषयी करूणा, दया, प्रेम, सहानुभूती होती, त्यांच्यावरच्या अन्यायाची जाणीव होती व तो दूर करण्यासाठी प्रयत्नही होत होते.

संदर्भ -

१. गीति सेन, पेंटिंग्स फ्रॉम द अकबरनामा, कलकत्ता, १९८४, प्लेटस ३३-६१
२. शेख अहमद सरहिंदी, मक्तुबाते-इमाम ए रब्बानी, भाग १, पत्रसंख्या १९२
३. तत्रैव, पत्रसंख्या ४१
४. इरुफान हबीब, भारतीय इतिहास में मध्यकाल, संपा. अनु. रमेश रावत, दिल्ली, २००२, पृ. ३५
५. तत्रैव, पृ. ३७
६. तत्रैव पृ. ३८
७. अनु. डॉ. मथुरालाल शर्मा, अकबरनामा, भाग २, दिदल्ली, २००५, पृ. ४२७
८. इरुफान हबीब, उपरोक्त, पृ.३९
९. तत्रैव,
१०. तत्रैव
११. तत्रैव, पृ.४०
१२. अलीम वकील, सुफी संप्रदायाचे अंतरंग, पुणे, २०००, पृ.७४
१३. तत्रैव

मराठ्यांच्या इतिहासाचे पुनर्लेखन

REWRITING OF THE MARATHA HISTORY

संपादक

डॉ. जगदीश भेलोंडे   डॉ. कारभारी भानुसे

डॉ. प्रकाश महाजन

Rewriting of the Maratha History

मराठ्यांच्या इतिहासाचे पुनर्लेखन

डॉ. जगदीश व्ही. भेलोंडे, डॉ. कारभारी भानुसे, डॉ. प्रकाश महाजन

प्रकाशक
प्राचार्य
शिवाजी कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, कन्नड
मुखपृष्ठ
अपूर्वा ग्राफिक्स, औरंगाबाद
अक्षर जुळवणी
वेदिका टाईपसेटर्स, औरंगाबाद

© लेखकाधीन

१० ऑगस्ट २०१५
मुद्रक
चिन्मय प्रकाशन,
सवणेकर बिल्डिंग, जिजामाता कॉलनी, पैठणगेट, औरंगाबाद.
मो.९८२२८७५२१९
Email-chinmayprakashan@gmail.com
₹ : ५५०/-

ISBN - 978 - 81 - 925220 - 3 - 6

मराठ्यांच्या इतिहासाचे पुनर्लेखन या संशोधन ग्रंथातील सर्व मते, विचार आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांचे असून त्याच्याशी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक, वितरक सहमत असेलच असे नाही.

महावि
मराठ
राष्ट्रीय
कालख
असून
आहे,
भोसले-जाधव यासारख्या मरा
नंतरच्या कालखंडात
यांचे युद्ध होऊन मराठयांची
इतिहासाचे संशोधन व्हावे व ख
मराठा कालखंडात घडलेल्या
सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृति
स्थापत्य याविषयी नव्याने सं
परिषद आयोजित केली आहे
चांगली चर्चा या निमित्ताने हो
या परिषदेस [illegible] इतिहा
शुभेच्छा !

श्री

४७. शिवकालीन युध्दनीती / २६४
प्रा. डॉ. नामदेव ढाले
४८. दक्षिण भारतातील आद्य भू- राजनितिज्ञ : छत्रपती शिवाजी महाराज / २६९
प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव पवार
४९. शिवाजी महाराजांची प्रशासन व्यवस्था (मुलकी व लष्करी) / २७५
प्रा.डॉ.शिरीष एस.पवार
५०. डॉ. पी. एस. पिसुळेकर यांच्या ग्रंथातील मराठा इतिहासाची नुतन पोर्तुगिज साधने / २८४
डॉ. केदारनाथ काशीनाथजी मालू
५१. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आरमार विषयक धोरण / २८६
प्रा. वाणी प्रकाश रेशमाजी
५२. मराठा इतिहासाचे पुर्नरलेखन, आवश्यकता व महत्व / २९०
डॉ. सरवदे संघमित्रा विठ्ठलराव
५३. शिवकालीन प्रशासनातील अष्टप्रधान मंडळ / २९८
प्रा. केशव अंबादास लहाने
५४. शिवकालीन लष्करदल / ३०३
प्रा. सय्यद मुजीब मुसा
५५. बाजीराव प्रथमच्या काळातील मराठे - राजपूत संबंध / ३०८
अंबादास ओंकार बाकरे
५६. शिवकालीन आरमार / ३१३
डॉ. विनोद बाबुराव बोरसे
५७. शिवकालीन किल्ले / ३१८
प्रा.डॉ. कानडे अशोक कडुभाऊ, प्रा. केरकळ अर्जुन शंकर
५८. शिवकालीन गिरिदुर्ग स्थापत्य रचना व सुरक्षा- एक मागोवा / ३२२
प्रा. एस. आर. पहारे
५९. महाराष्ट्रातील धार्मिक जीवन / ३२८
प्रा. सुरेश संतराम माळशिखरे
६०. शिवरायांचे शेती विषयक धोरण / ३३१
प्रा.बोडके बालाजी रावसाहेब
६१. शिवाजी महाराजांचे लष्करी प्रशासन / ३३७
प्रा.डोंगरे विजय तुकाराम
६२. मराठयांच्या इतिहास पुनर्लेखनाची आवश्यकता / ३४१
प्राचार्या सावळे. डी. डी.

६३. शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण / ३४६
प्रा. सुदर्शन उद्धवराव स्वामी

६४. महाराष्ट्रातील संतांच्या सामाजिक दृष्टिकोनाचा अभ्यास / ३५०
डॉ. संदेश वाघ

६५. मराठी सत्तेच्या उदयाची कारणे / ३६०
प्रा.घाडगे रघुनाथ व्यंकटी

६६. मराठेकालीन धार्मिक जीवन / ३६६
प्रा. घाडगे सोमनाथ व्यंकटी

६७. मराठेशाहीतील मुत्सद्दी नाना फडणीसाचे शहाणपण / ३७१
केरळकर अर्जुन शंकर

६८. मराठ्यांची विशेषतः बाळाजी विश्वनाथाची
उत्तरेकडील कामगिरी - एक चिकित्सक अभ्यास / ३७८
प्रा. दिपक हरीभाऊ लहासे

६९. मराठेशाहीच्या इतिहासातील विद्वत्प्रवत्तीची व्यक्तिरेखा : शहाजीराजे भोसल / ३८५
प्रा. महाके माधवी गोपीनाथराव

७०. मराठा सरदार घराण्यातील सेनापती उमाबाई
दाभाडेंचे कार्य कर्तृत्व स्त्री वर्गाला एक प्रेरणादायी आदर्श / ३९०
रेखा चि. देवकर

७१. शिवाजी महाराजांची आरमार व जलदुर्गनिती / ३९७
गणेश गुजराव वाघ, डॉ. नितीन चांगोले

७२. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य उभारणीत किल्ल्याचे महत्व / ४००
कौतिक नामदेव दांडगे

७३. मराठाकालीन सामाजिक व सांस्कृतिक संघर्ष / ४०६
प्रा. डॉ. राजेश करपे, अशोक कोंडीराम चोरमल

७४. मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने / ४१०
डॉ.करपे आर.एन., प्रा.भाकरे अंगद रतनराव

७५. मुत्सदी प्रशासक जिजाऊ माँ साहेब / ४१४
मनोरमा श्रीराम राठोड, प्रा.डॉ. व्ही. बी. लांब

७६. छत्रपती संभाजी महाराजांच्या ऐतिहासिक कामगिरीचे मूल्यमापन / ४१७
प्राचार्या डॉ. दिपा दिनेश सावळे, विकास नागोराव दुधभाते

७७. मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील कृषी व्यवस्थेमध्ये शिवाजी महाराजांचे योगदान / ४२०
सुनिल एस. पांडे, डॉ.एच.आर. चौधरी

७८. मराठा कालखंड
डॉ. टकले एस. प

७९. शिवाजी महारा
डॉ. सुनिल अण

८०. शिवकालीन व्य
डॉ. मिना एम. व

८१. राजे लखुजी ज
डॉ. भानुसे के. ए

८२. पेशवेकालीन स
प्रा. …काश स

८३. बहुजनप्रतिपाल
डॉ. भेलोंडे जगत

८४. मराठे यांचे द
डॉ. महाजन प्रक

८५. छत्रपती शिवा
दिनेश आर. का

८६. छ.शिवाजी मह
जगताप एन.बी.

८७. शहाजी महारा
डॉ. कामाजी रा

८८. शिवकालीन स
प्रा. साखळेशर

८९. आरमार स्थाप
मापारी विजय

९०. शिवकालीन
मने…दाराव

९१. छत्रपती शिव
राजेभाऊ साहे

९२. शिवकालीन
घाडगे गौतम

९३. मराठ्यांच्या
राठोड मुरलीध

62 मराठयांच्या इतिहास पुनर्लेखनाची आवश्यकता

प्राचार्या सावळे. डी. डी.
इतिहास विभागप्रमुख,
एस.जी.आर.जी.शिंदे महाविद्यालय, परंडा

इतिहासाचे अध्ययन आणि संशोधन ही अव्याहत चालणारी प्रक्रिया आहे. इतिहास हा मानव समाजाने जीवनाच्या विविध क्षेत्रात विविध कालखंडात केलेली कृती मांडलेले विचार निर्माण केलेल्या संस्था याचा एकत्रित अभ्यास असतो. आज इतिहासकार व संख्या संशोधकानी समग्र भारतीय इतिहासाचे ज्ञान प्राप्त करुन मगच विशिष्ट काळाच्या सखोल अध्ययनाकडे लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक आहे. अस्सल साधनांच्या आधारे संशोधन करण्यासाठी संशोधकाला ब्राम्ही मोडी व इतर लिपी व भाषांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. लिपी भाषा साहित्य यांना आपल्या देशात हजारो वर्षाची परंपरा आहे व त्यांचे लोकजीवनातील मौखिक परंपरांशी नाते आहे. संशोधन करताना यातील प्रत्येकाचा आवाका लक्षात घेणे आवश्यक आहे. याठिकाणी केवळ इतिहासाचा दुराभिमान धरणे योग्य नाही. इतिहासात भ्रम, अंहकार, समर्थन याला स्थान नाही तेथे फक्त सत्य महत्त्वाचे आहे. इतिहास हा सर्व पुर्वग्रह व मानवी विकारापासून मुक्त असावा आणि इतिहासाचा अंतिम हेतु हा सत्य शोधणे हा असावा. व्यक्ती, समाज व राष्ट्राच्या जीवनात इतिहासाचे महत्तवाचे स्थान असते. इतिहासाच्या अभ्यासातून आपणास जगाच्या, आपल्या देशाचा, प्रदेशाचा इतिहास व संस्कृतीचे ज्ञान होते. वर्तमान प्रश्न सोडविण्यासाठी कित्येक वेळा इतिहासाचा आधार घ्यावा लागतो आणि भविष्याला डोळसपणे सामोरे जाण्यासाठी इतिहास मार्गदर्शकाची भुमिकाही बजावतो.

इतिहास लिहण्याची कला भारतीयांना माहित नव्हती. आपला इतिहास शोधावा, जतन करुन ठेवावा त्यासाठी ऐतिहासिक साधनाचा शोध घेऊन ती जतन करुन ठेवावीत अशा प्रकारची परंपरा आपल्याकडे इंग्रज येथे येईपर्यंत नव्हती. आपल्या भारतीयांचा इतिहास प्रथम युरोपयीन लोकांनी लिहला. जीवन हे क्षणभंगुर आहे अशा विचार करणाऱ्या भारतीयांना इतिहास हा जतन करावयाचा असतो यांचे भानच नव्हते पण इंग्रजाचा इतिहास संशोधनाच्या अभ्यासातुन इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या नव्या पिढीला मात्र इतिहास

लेखनाचे महत्वव पटु लागले त्यातुन आपल्या देशाच्या इतिहासाचा शोध घेतला जाऊ लागला. ते कार्य खरे पारसनीस-राजवाडे बेंद्रे पगडी-आप्पासाहेब पवार यांच्यासारख्या अनेक संशोधकानी केले व महाराष्ट्राचा इतिहास लिहला गेला पण हा इतिहास दोन अडीच हजार वर्षाचा आहे. त्यापैकी फारच थोडा इतिहास आपल्या प्रकाशात आणु शकलो. कारण या इतिहासाची असंख्य साधने महाराष्ट्रात हजारो ठिकाणी द-याखो-यातुन गावागावातुन विखुरली गेली आहेत. डोंगरी किल्ले गावाचे तट (कोटा), विहरी तलाव, मंदिरे, समाध्या भिंतीचित्रे, मुर्ती, शिल्पे, ताम्रपट, नाणे, शिलालेख कागदपत्राची असंख्य दप्तरे अशी महाराष्ट्राच्या इतिहासाची साधने सर्वत्र उपेक्षित अवस्थेत पसरलेली आहेत.

या सर्वांचा शोध घेणे सोपे नाही त्यासाठी अनेक ध्येयवादी अभ्यासक संशोधकाना वाहून घ्यावे लागले. पारसनीस, खरे, राजवाडे, रानडे यांनी महाराष्ट्रातील इतिहास संशोधनाचा पाया घातला. आपल्या देशाला वैभवशाली इतिहासाचा वारसा आहे. पण हा वैभवशाली वारसा भुतकाळातुन शोधून तो संशोधित स्वरुपात समाजासमोर मांडण्यासाठी थोर संशोधकाची व अभ्यासकांची गरज असते. त्यांची परंपरा उपायास यावी लागते असे थोर संशोधक महाराष्ट्राला लाभले त्यामुळे त्याबाबतीत महाराष्ट्र सुदैवी आहे. वि. का. राजवाडे, डॉ.भांडारकर, चि. वि. वैद्य, रावबहादुर, का. ना. साने., द. बा. पारसनीस या मराठी संशोधकाच्या पहिल्या पिढीपासून वा वा खरे, सेतु माधवराव पगडी, डॉ.बाळकृष्ण, वा. सी. बेंद्रे, शेजवलकर, प्रा. न. र. फाटक, मा.वि.गुजर, स.मा.गर्गे डॉ आप्पासाहेब पवार यांच्या पर्यंत महाराष्ट्राला थोर इतिहास संशोधकाची परंपरा लाभली आहे. पण नव्या पिढीत मात्र इतिहास संशोधनासाठी वाहून घेण्याच्या वृत्तीचा अभाव दिसुन येतो ही फार मोठी खंत आहे. तसेच महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक कागदपत्रे, वास्तु, वस्तु, गडकोट, जंजिरे यांची अतिशय दुरावस्था होते आहे तसेच शिवकालीन व पेशवेकालीन शेकडो घराण्यातील कागदपत्रे नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत हीही फार मोठी खंत आहे.

मागील शतकाच्या शेवटी उदयास आलेल्या इतिहास संशोधन चळवळीत अनेक कर्तबगार व्यक्तीनी पुढाकार घेतला. १९२० ते १९६० च्या दरम्यान वा.वा.खरे शास्त्री, रिसायतकार सरदेसाई, म.म.दत्ता वामन पोतदार, म.म.वा.वि मिराशी, डॉ.एच. डी. साकंलिया, डॉ.एम.जी दिक्षीत, सा.म.दिवेकर, वा.कृ.भावे, शं.ना.जोशी, डॉ.बाळकृष्ण, वा.सी.केंद्रे, डॉ.पिर्सुळेकर, आबा चांदेरकर, प्रा.ने.फाटक, त्र्यं.शं.शेलवलकर, डॉ.व्ही. जी.दिघे, य.न.केळकर, ग.ह.खरे, डॉ.आप्पासाहेब पवार, देवासिंग चौहान, पं.सेतुमाधवराव गडी, मा.वि.गुजर, स.मा.गर्गे, डॉ.श.चि.ढेरे, स.शं. देसाई, डॉ.व्ही.जी.हाताळकर इ. नी आधुनिक

महाराष्ट्राच्या संस्कृतीची जडण घडण करण्यात महत्तवाचा वाटा उचलला आहे. जसजसा काळ पुढे जातो तसतशी इतिहास लेखनाच्या पुर्नलेखनाची आवश्यकता असते.

अनेक नवीन साधने उपलब्ध होतात. नवीन माहिती प्रकाशात येते. काळानुसार घटनेचे अन्वयार्थ लावावे लागतात. वर्तमानकाळात भुतकालीन घटनाचा अर्थलावत असताना अतिशय तटस्थ वृत्तीने काम करणे आवश्यक असते. मराठयांचा इतिहास हा आम्हाला प्रेरणा देणारा आहे. तो फक्त महाराष्ट्राच्याच नाही तर संपुर्ण भारताच्या इतिहासातील एक महत्वाचा भाग आहे. मराठयाचा इतिहास वगळून भारताचा इतिहास पुर्णच होऊ शकत नाही पण हा इतिहास लिहिताना अनेक चुका केल्या. घटनेच्या मुळाशी न जाता दुय्यम साधने वापरुन लिहला.

शिवाजी महाराजानी स्थापन केलेल्या मराठा राज्याला राष्ट्रीय ध्येये, हिंदु परंपरा यांच्याकडुन स्फूर्ती मिळाली होती. काही विद्वानांच्या मताप्रमाणे, महाराजाने स्थापलेले हिंदवी स्वराज्य केवळ हिंदुच्याच स्वातंत्र्याचे प्रतीक नव्हते तर त्यामुळे हिंदुस्थानी म्हणजे भारतीयांचे स्वातंत्र्यही प्रतीत होत होते. मराठयांच्या इतिहासात प्रामुख्याने आजपर्यंत अभिजनवादी इतिहास लेखन झाल्याचे दिसून येते. सर्वसामान्यांचा व दुर्लक्षित गटाचा इतिहास मांडणेही तितकेच महत्तवाचे ठरते. त्यासाठी मराठयांच्या इतिहासाचे पुर्नलेखन होणे आवश्यक आहे. मराठयांच्या इतिहासाची मांडणी करताना तो प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय दोन्ही स्तरावर तितकाच महत्तवाचा आहे अशी मांडणी योग्य ठरेल. प्रादेशिक इतिहासाची मांडणी करताना मराठी भाषिकांची संस्कृती व समाजरचना समजून घेता येतें तर राष्ट्रीय इतिहासाच्या संदर्भात मराठयांच्या इतिहासाचा व्यापक विचार करता येतो. मराठयाचा इतिहास हा कुणा एका जातीचा वा समुहाचा इतिहास नसून तो मराठी भाषिकांचा इतिहास आहे व त्यांची मांडणी संस्कृतीच्या अनुषंगाने करणे आवश्यक ठरते.

मराठा कालखंडात शिवकालापेक्षा पेशवेकालीन इतिहासावर मोठया प्रमाणावर लेखन झाले आहे. याचे कारण साधनाची उपलब्धता. छत्रपतीच्या राजवटीसंबधी उपयुक्त माहिती देणारी साधने फारशी उपलब्ध नसलयामुळे या काळावर मोठया प्रमाणात इतिहास लेखन होऊ शकले नाही. पण परकीय साधनामधून शिवकालीन बरीच माहिती उपलब्ध होऊ शकते. महाराष्ट्राच्या इतिहासात शिवाजी महाराजांनी राजकीय स्थित्यंतर घडवून आणले. या राजकीय स्थित्यंतरामागची सामाजिक पार्श्वभुमी आणि स्फुर्ती प्रेरणा शोधणे इतिहासाच्या संशोधनासाठी एक महत्वाचे क्षेत्र आहे. राज्यासाठी, रयतेसाठी, भूमीसाठी त्याग करण्याची शिकवण शिवाजी महाराजानी दिली. धाडस व पराक्रमाचा आदर्श

निर्माण केला. स्त्रिया साधुसंत, समाजाची आदरणीय मानचिन्हे यांच्याविषयी सद्‌भाव निर्माण केला. अशा स्फूर्तिदायक स्थित्यंतर ामागची कारणे शोधणे, राजकीय सामाजिक वआर्थिक अशा सर्व क्षेत्रातील कारणाचा वेध घेणे आजही पुर्णत्वास गेले नाही. इतिहासाचे अनेक पैलु संशोधनाची मार्गप्रतिक्षा करत आहेत.

मराठयांचा इतिहास तेजस्वी स्फूर्तिदायक असला तरी मराठयांच्या इतिहासाला महाराष्ट्राच्या सीमेतच अडकवून ठेवण्याचे काम नकळत मराठी इतिहासकाराकडून झ ाले आहे. भारताच्या मध्ययुगीन इतिहासात मराठयांच्या कामगिरीविषयी महाराष्ट्र सोडून इतर प्रांतात फारसे संशोधनही होत नाही. वास्ताविक बडोद, इंदौर, ग्वाल्हेर, जयपूर, जोधपूर, बिकानेर, सितामौ, कानपूर, कलकत्ता, तंजावर, नागपूर, मद्रास, बंगलौर, दिल्ली येथील अभिलेखागारातून शेकडो अप्रकाशित हस्तलिखिते आणि असंख्य कागदपत्रे आहेत की, ज्यांच्या अभ्यासाने मराठयांच्या इतिहासावर विस्तृत प्रकाश पडेल.

मराठयांच्या परकीय सतांशी असणा-या संबधाविषयी फार मोठया संशोधकानी संशोधन केले आहे. उदा. डॉ. एस. पी. सेन, डॉ. नईम, डॉ.बग्राझ परेश, डॉ.पाडुंरंग पिसुर्लेकर आणि डॉ.श.श देसाई यांनी मराठयांचे इंग्रज , फ्रेंच,डच व म्हैसूर यांच्याशी निर्माण झालेल्या संबधाचा इतिहास लिहला आहे. म्हणजे मराठयांच्या पोर्तुगीज, डच व फ्रेंच या परकीय सतांशी निर्माण झालेल्या संबधाविषयी लेखन करण्यास मोठा वाव आहे.

मध्ययुगात प्रामुख्याने इस्लामी सत्ता प्रस्तापित झाल्यानंतर महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात फार मोठे स्थित्यंतर घडून आले. पण या स्थित्यंतराचा समतोल व तपशीलवार अभ्यास झाला नाही. ऐतिहासिक कसगदपत्रातील तुरळक उल्लेख, परकीय प्रवाशांनी लिहून ठेवलेली ढोबळ माहिती आणि दरबारी लेखकांनी राजकीय इतिहास लिहताना समाजजीवनाची दिलेली थोडीफार माहिती ही मध्युगीन महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनाच्या इतिहासाची साधने समजली जातात. पण अलीकडे मराठीतून लिहले गेलेले संतवाङःमय हे ही सामाजिक इतिहासाचे एक साधन मानले जाऊ लागले आहे. मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील सामाजिक जीवनाचे स्वरुप समजावून घेण्यासाठी विविध संप्रदायाच्या व पंथाच्या ऐतिहासिक कामगिरीचा सखोल अभ्यास होणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रातील मध्यकालीन जातीव्यवस्था, समाजातील विविध स्तर, गोतसत्ता, सामाजिक बंधने, विविध सामाजिक घटकांचे आर्थिक कार्य इ.बाबत संशोधनास बराच वाव आहे.

तंजावर येथे सुमारे ६ लाख कागदपत्रे अप्रकाशित असून त्यातील अनेक पत्रे मराठे आणि साता-याचे छत्रपती यांच्या संबधावर प्रकाश टाकणारे आहेत. विशेषतः इंग्रजानी

ज्यावेळी तंजावर राज्याव
कशी अवस्था निर्माण झा
आहेत. अशा अप्रकाशित
कसा केला आणि ज्या
कोणते योगदान दिले या

भाषाशास्त्राच्या दृष्टी
पोतदार यांचे या विषयाव
नाही अशी खंत डॉ. यू.
सामाजिक आणि सांस्कृ
हिंदु-मुस्लीम समाजाती
वास्तू, शिल्पाकृती विस्व
जतन व संशोधन साम
मध्ययुगीन कृष... कला,
वतनदारी, गढया, किल
जीवन व सूक्ष्म संशोधन
ज्या दुय्यम सांधनांच्या
आहेत. त्यावरही सखोल
होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ -

१. के. एन. चिटणीस मध्य
२. के. एन. चिटणीस मध्य
३. कृ. ना. चिटणीस, मध्
४. संशोधक सप्टेंबर १९९
६. संशोधक जून २००६
८. इरफान हबीब,अनु रमे
९. आखिल म ट्र इति

ज्यावेळी तंजावर राज्यावर वर्चस्व प्रस्थापित केले त्यावेळी तंजावरच्या राजाची व प्रजेची कशी अवस्था निर्माण झालेली होती यावर विदारक प्रकाश टाकणारी अगणित कागदपत्रे आहेत. अशा अप्रकाशित साधनांचा शोध घेऊन महाराष्ट्राबाहेर मराठयांनी सत्ताविस्तार कसा केला आणि ज्या ठिकाणी मराठयांची सत्ता होती त्या त्या ठिकाणच्या प्रजेसाठी कोणते योगदान दिले याचा अभ्यास करता येऊ शकेल.

भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने अर्थविचार हा विषय महत्तवाचा असूनही एक डॉ. अनुराधा पोतदार यांचे या विषयावरील काम सोडलेतर या विषयाकडे फारसे कोणाचे लक्ष गेलेले नाही अशी खंत डॉ. यू. म. पठाण यांनी व्यक्त केली आहे. मध्ययुगीन मराठवाडयातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनातील स्थित्यंतरे मराठवाडयातील सुफी संप्रदाय, हिंदु-मुस्लीम समाजातील समन्वय इ.बाबत संशोधनास वाव आहे. अनेक ठिकाणी वास्तू, शिल्पाकृती विस्कळीत व दुर्लक्षित अवस्थते विखुरलेली आहेत. त्याचे संकलन, जतन व संशोधन सामाजिक व धार्मिक इतिहासाचे धागेदोरे जुळवू शकेल. शिवाय मध्ययुगीन कृषी, कला, स्थापत्य, व्यापार, चलनव्यवस्था, जलव्यवस्थापन, नागरीकरण, वतनदारी, गढया, किल्ले, मध्ययुगीन स्त्रीजीवन, शिक्षण, वैद्यकीय सेवा, अदिवासी जीवन व सूक्ष्म संशोधनास मोठा वाव आहे. शिवकालीन अशा अनेक बाबी आहेत की, ज्या दुय्यम सांधनांच्या आधारे सत्य म्हणुन काही इतिहास लेखनाच्या नावे पुढे आलेल्या आहेत. त्यावरही सखोल संशोधन करुन, तर्कशुध्द दृष्टीकोनातून इतिहासाचे पुनर्लेखन होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ -

१. के. एन. चिटणीस मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था भाग १ संकल्पना व प्रशासन १९९८

२. के. एन. चिटणीस मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था भाग १ संकल्पना व प्रशासन १९८७

३. कृ. ना. चिटणीस, मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था भाग ३ व्यापार व उथ्योगधंदे,१९८२

४. संशोधक सप्टेंबर १९९६ ५. संशोधक मार्च १९९८

६. संशोधक जून २००६ ७. संशोधक जून २००८

८. इरफान हबीब,अनु रमेश राबत, भारतीय इतिहासाचे मध्यकाळ

९. आखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद-संशोधन पत्रिका, नोव्हेंबर २०११

◆◆◆

याला परत दिले.
ंनी या संकटाला
ी मोलाचा वाटा

ीलप्रमाणे वर्णन
पाहिला असला
ार्थ्यावर विश्वास
ाईची जबाबदारी
ी बसलेली होती
ागत होता. तिचे
ो गुप्त कारवाया
ांश जहागिरीची
ण मिळाले होते
। अपेक्षा करीत
येईल.छ
यवस्था, मुलकी
ादान पाहता त्या

२००३, मेहता

ावृत्ती, १९८४,

र्ध), प्रथमावृत्ती
मावृत्ती, २००१,

76 छत्रपती संभाजी महाराजांच्या ऐतिहासिक कामगिरीचे मूल्यमापन

प्राचार्या डॉ. दिपा दिनेश सावळे
संशोधक मार्गदर्शक
शि.गु.रा.गे. महाविद्यालय
परंडा, जि. उस्मानाबाद

विकास नागोराव दुधभाते
संशोधक विद्यार्थी
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

``राजन हो तुम साच खरे खूब लठे तुव जंग
देखत तुव चंड प्रताप जही तखत त्यजत औरंग``

छत्रपती संभाजी महाराजांचे असे समकालीन कवी कलश यांनी वर्णन केले असले तरी बखर नाटककाराने निर्माण केलेली प्रतिमा म्हणजे संभाजी म्हणजे अविचारी क्रुर, दारुडया, रंगेलबाज, विलासी अशी होय. या प्रतिमेमुळे इतिहासकाराला खरे संभाजी महाराज कळले नाही. गो.वो. सरदेसाई, न्यायमुर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्या सारख्या विचारवंतांनी सुध्दा संभाजी महाराजामुळे मराठी सत्तेचा अस्त झाला. असा निष्कर्ष काढला. डॉ. बाहेकर, डॉ. जयसिंग पवार, डॉ. कमल गोखले यांनी छत्रपती संभाजी महाराजांची बखरकाराने निर्माण केलेली प्रतिमा पुसुन टाकण्याचा प्रयत्न केला असला तरी, खरे संभाजी अजून पुढे आले नाही. या करिता विषयाचे सखोल असे संशोधन होणे आवश्यक आहे. हाच प्रयत्न या शोधनिबंधात केला आहे. यामध्ये छत्रपती संभाजी महाराजांच्या ऐतिहासिक कामगिरीचे वस्तुनिष्ठपणे मूल्यमापन केले आहे.

उददेश : छत्रपती संभाजी महाराजांवर महापराक्रमी चरित्र संपन्न राजे होते.

११ मार्च १५८९ रोजी संभाजी महाराजांचा वध करण्यात आला. हा दिन महाराष्ट्रात हौतात्मा म्हणून साजरा करण्यात येतो. जयसिंगराव पवार यांनी `छत्रपती संभाजी स्मारक` ग्रंथ प्रकाशित केला. सरदेसाई, सेतु माधवराव पगडी, दत्तो वामन पोतद्र्कर, ग.ह. खरे, डॉ.कमल गोखले. वा.सी. बेंद्र यांनी ऐतिहासिक कागदपत्रे व साधनाचा अभ्यास करुन या सर्वांना संभाजी महाराजांच्या चरित्रावर प्रकाश टाकला. यांच्या

कार्यामुळे संभाजी महाराज पुढे आले.

संभाजी महाराजांचा अभ्यास करण्यासाठी बखर वाङःमयाचा आधार घेतला जातो. हे बखर वाड्मय पूर्वग्रहदूषित आहे. मल्हारराव चिटणीस बखरी नुसार रायगडावर हळदी-कुंकवासाठी आलेल्या एका सुंदर स्त्रीला संभाजीने ओढुणे नेले व तिच्याशी कुकर्म केले. संभाजी महाराज रोज त्या स्त्रीला भेटत असत. एके दिवशी महाराज़ांनी हे पाहिले तेव्हा संभाजी महाराज पळून गेले व दिलेरखानास जाऊन मिळाले असे वर्णन आहे. या घटनेला कसलाही ऐतिहासिक आधार नाही. संभाजी महाराजांना छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्त्री विषय धोरण माहित होते. अशा प्रकारची चूक केली तर महाराज आपल्याला कोणती शिक्षा देवू शकतात याची जाणीव त्यांना होती. महाराजांना स्त्री सुखाची गोडी असती तर किमान १०-१२ स्त्रियांशी विवाहबध्द होऊ शकले असते. संभाजी महाराजांनी मरेपर्यंत एकच पत्नी होती. याच बखरीचे आधारे ५० पेक्षा जास्त नाटके लिहली गेली. ही नाटके संभाजी महाराजांच्या विलासी जीवनावर आधारलेली आहेत. यातून संभाजी महाराजांची विलासी प्रतिमा निर्माण होते.

संभाजी महाराजांवर व्यसनाधीनतेचा आरोप केला जातो. कर्नाटक मोहिमेवर असताना यांच्या शाक्त संप्रदायाचा पराभव पडला. या संप्रदायात शिव देवतेची उपासना केली जाते. यात ब्रम्हप्राप्तीसाठी विधी केला जातो. मद्य, मांस, मुद्रा, मत्स व मैथून या पंचकर्मावर भर दिला जातो. संभाजी या पंच क्रमाच्या अधीन झाला होता. हा आरोप खोटा आहे कारण संभाजी महाराज शृंगारपुरात असताना व्यायाम धर्नुविद्याव इतिहासाचा अभ्यास करत होते. महाराज जर व्यसनाधिन असले तर परकीय सत्ताशी संघर्ष करु शकले नसते. संभाजी महाराज महापराक्रमी योध्दा होते. मोगल, सिद्यी, पोर्तुगिजांचा पराभव केला. मृत्यु समोर असताना देखील त्यांनी पराभव स्विकार केला नाही. यावरुन संभाजी महाराज व्यसनाधीन नव्हते हे सिध्द होते.

संभाजी महाराजांना संस्कृत व हिंदी भाषेचे ज्ञान होते. `बुध्दभूषन` हा संस्कृत तर `नवशिखा`, नायिकाभेद, सात सतक` हे हिंदी ग्रंथ होते. या वरुन महाराज व्यसनाधिन असू शकत नाही हे स्पष्ट होते. संभाजी महाराजांनी शिवाजी महाराजांचा धार्मिक धोरणाचा वारसा पुढे चालू ठेवला. जात धर्म यापेक्षा व्यक्तिगुणास महत्व दिले. त्यांनी मुस्लीमानांही चाकरीत येण्याचे आव्हान केले. युध्दात मरण पावलेल्या सैनिकाच्या कुटुंबियांना मदत केली. धर्मस्थळे, उत्सव, मंदिरांना, इनाम दिले. त्यांनी शिवाजी महाराजांची शुध्दीकरणाची चळवळ पुढे चालू ठेवली. गंगाधर याला शुध्द करुन परत

हिंदु धर्मात घेतले.

संभाजी महाराज उत्तम प्रशासव
किल्ला भांडता ठेवण्यासाठी चोख
देशमुख व सर्जेराव जेधे याने मोगल
पाठवून कडक शब्दात हजेरी घेतली
पेत असत. पण शत्रुला शिक्षा क
राज्यकर्त्याला जे आवश्यक गुण होते

निष्कर्ष :

१) छत्रपती संभाजी महाराज हे म
२) छत्रपती संभाजी महाराज छत्र
३) छत्रपती संभाजी महाराजांनी अ
४) छत्रपती संभाजी राजे धर्म सहि
५) बखर व नाटककाराने संभाजी

संभाजी महाराजांच्या का
का ? नाटकशास्त्र बाळगल्या होत्य
विशेषांची चर्चा करण्याची गरज नाही
९ वर्षे स्वराज्याचे रक्षणा केले औरं
प्रश्नांची उत्तरे आहेत. असे मत माध
महाराजांच्या ऐतिहासिक कामगिरीचे

संदर्भ :

१) डॉ. सावळे दिपा, मराठयांचा इतिहास
२) पाटिल शरद, शिवाजीच्या हिंदवी
प्रकाशन, धुळे.
३) प्राचार्य डॉ. एस. एस. गाढाळ, मराठयां
२०१०.
४) पुराणीक शं. श्री., मराठयांचे स्वातंत्र
५) छत्रपती संभाजी (अनु. टाकवले प्रभ
६) सेतू माधवराव पगडी, मराठयांचे स्वा
७) जयसिंगराव पवार (संपा) छत्रपती सं
डॉ. कमल गोखले, शिवपुत्र संभाजी.
९) शिवदे सदाशिव, ज्वलंत तेजस्वी संभ

हिंदु धर्मात घेतले.

संभाजी महाराज उत्तम प्रशासक होते. छत्रपती पदाची सुत्रे हाती घेताच त्यांनी प्रत्येक किल्ला भांडता ठेवण्यासाठी चोख प्रशासनात शिस्त निर्माण केली. मावळखो-यातील देशमुख व सर्जेराव जेधे याने मोगलांशी हातमिळवणी करतात संभाजी राजांची त्यांना पत्र पाठवून कडक शब्दात हजेरी घेतली. स्वराज्यकार्यात सहभागी झालेल्या सर्वांची काळजी घेत असत. पण शत्रुला शिक्षा करत असत. खुदद सख्या मंडळींनाही शिक्षा केली. राज्यकर्त्याला जे आवश्यक गूण होते ते सर्व गूण संभाजी महाराजांकडे होते.

निष्कर्ष :

१) छत्रपती संभाजी महाराज हे महापराक्रमी योध्दा होते.

२) छत्रपती संभाजी महाराज छत्रपती शिवाजी महाराजांचा वारसा पूढे चालविला.

३) छत्रपती संभाजी महाराजांनी आदिलशाही व कुतुबशाही वाचविण्याचा प्रयत्न केला.

४) छत्रपती संभाजी राजे धर्म सहिष्णू राजे होते.

५) बखर व नाटककाराने संभाजी राजांची प्रतिमा पूर्वग्रहदूषित आहे.

संभाजी महाराजांच्या कामगिरीचे मुल्यमापन करतात. संभाजी वीत होता का ? नाटकशास्त्र बाळगल्या होत्या का ? तो विलासी वृत्तीचा होता. या स्वभाव विशेषांची चर्चा करण्याची गरज नाही. कारण आपले प्राण पणाला लावून संभाजी राजे ९ वर्ष स्वराज्याचे रक्षणा केले औरंगजेबाची आक्रमणे हाणून पाडली यात वरील प्रश्नांची उत्तरे आहेत. असे मत माधवराव पगडी यांनी मांडले अशा प्रकारे संभाजी महाराजांच्या ऐतिहासिक कामगिरीचे मुल्यमापन होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१) डॉ. सावळे दिपा, मराठयांचा इतिहास, एज्युकेशनल प्रकाशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद २०१३.

२) पाटिल शरद, शिवाजीच्या हिंदवी स्वराज्याचे खरे शत्रु कोण, महंमदी ब्रम्हणी, मावळाई प्रकाशन, धुळे.

३) प्राचार्य डॉ. एस. एस. गाढाळ, मराठयांचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, २०१०.

४) पुराणीक शं. श्री., मराठयांचे स्वातंत्र्यसमर, काळ प्रकाशन, पुणे १९८१.

५) छत्रपती संभाजी (अनु. टाकवले प्रभाकर), बुध्दभूषण, जिजाऊ प्रकाशन, पूणे २००७.

६) सेतू माधवराव पगडी, मराठयांचे स्वातंत्र्य युध्द, चित्रशाळा, पेस पुणे १९५४.

७) जयसिंगराव पवार (संपा) छत्रपती संभाजी स्मारक ग्रंथ, कोल्हापूर प्रकाशन .८) डॉ. कमल गोखले, शिवपुत्र संभाजी.

९) शिवदे सदाशिव, ज्वलंत तेजस्वी संभाजी राजे, डायमंड प्रकाशन, पुणे २००८.

18/10/2015 15.16

Research Directions
ISSN 2321-5488

Impact Factor : 2.1005(UIF)

परंडा शहरातील खो- खो मुलांच्या संघासाठी कौशल्य चाचणीच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास

प्रा. जयकुमार दत्तात्रय बारंगुळे
रा. गे. शिंदे महाविद्यालय, परंडा.

१. प्रास्ताविक

खो- खो हा एक भारतीय खेळ आहे. या खेळामध्ये साहित्य कमी व खर्चही कमी लागतो. या खेळामध्ये चापल्य वेग, ताकद, स्फोटकता, दमदारपमा, एकाग्रता, निर्णय क्षमता मोठ्या प्रमाणामध्ये लागते. साहजिकच हा खेळ ग्रामीण तसेच शहरी भागात चांगल्या प्रमाणात प्रसार व प्रसिध्द झालेला आहे. या खेळाद्वारे संघ भावना नेतृत्व गुण अनुदायित्व इ. गुण वाढून खेळाडूंचा व्यक्तिमत्व विकास होण्यास मदत होऊन शारीरिक क्षमता व आरोग्य वाढीस लागून सदृढ नागरीक निर्माण करण्यास मदत होईल. खो- खो या खेळामध्ये साहित्यावरती व मैदानावरती अत्यल्प खर्च होत असल्या कारणाने आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असलेल्या शाळा महाविद्यालये, क्रीडामंडळे अशा सामाजिक संस्था या खेळाच्या वाढीस पुढे येत असतात. खो-खो या खेळाच्या माध्यमातून सदृढ व निकोप समाज निर्माण करण्यास निश्चितच चांगली मदत झालेली आहे. अशा खेळांच्या प्रचार आणि प्रसारांनी नागरिकाचे व शासनाचे खर्च कमी होतो. खो- खो या खेळाच्या माध्यमातून नेतृत्व गुणासोबत अनुदायित्त्व या गुणाचा विकास होऊन युवकाचे निश्चितच उदात्तीकरण होते. खो- खो खेळामधील बचाव व आक्रमण यामुळे खिलाडूवृत्ती व स्वत:च्या शारीरिक क्षमतांच्या सादरीकरणाची संधी मिळाल्या कारणाने खिलाडूवृत्तीस मोठ्या प्रमाणात वाव मिळतो. समाजाच्या निकोप विकासासाठी व नागरीकांच्या विकासासाठी अत्यल्प खर्चात खो- खो खेळ हा एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. या सर्व बाबीचा विचार करता सर्व देशाने वेगवेगळ्या अनेक खेळ प्रकारांचे एक उत्तम साधन म्हणून वापर केलेला आहे.

या खेळामध्ये बचावात्मक व आक्रमक असे दोन प्रकारचे प्रमुख कौशल्य आहेत. बचावात्मक कौशल्यामध्ये तीन, सहा, नऊ ने पळणे, रिंग टाकणे, फुल देणे इ. प्रकारची कौशल्ये आहेत. आक्रमक कौशल्यामध्ये पोल मारणे, सुर मारणे, पाठलाग करणे, सुयोग्य खो देणे इ. कौशल्ये आहेत. यांचा विद्यार्थ्यांना सराव दिल्यास होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास सदर संशोधनात केला आहे.

२ .समस्या विधान

परंडा शहरातील खो- खो मुलांच्या संघासाठी कौशल्य चाचणीच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास

३.संशोधनाची गरज व महत्त्व

खेळाडूंनाही स्वत:चे मूल्यमापन करण्यासाठी व ध्येय गाठण्यासाठी कौशल्य चाचण्या हे एक उत्तम साधन आहे. कौशल्या चाचण्यांच्या आधारे उत्तम खेळाडू तयार होतील. तसेच मार्गदर्शकाला दिशा ठरविण्यास मदत होते. याचप्रमाणे खेळाडूंना स्वत:चा स्तर लक्षात घेऊन लक्ष्य निश्चित करुन प्राप्तीचे दिशा व साधने निश्चित करता येतात. कौशल्य चाचणीच्या सराव दिल्यामुळे संघात गुणवत्ता निर्माण होते.

४.संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. खो- खो खेळाडूंना पूर्व चाचणी देणे.
२. खो- खो कौशल्य चाचणींचा सराव देणे.
३. खो- खो खेळाडूंना उत्तर चाचणी देणे.

५.संशोधनाची गृहितके

१. खो- खो खेळाडूंना कौशल्य चाचणीची माहिती नसते.
२. खो- खो खेळाडूंना कौशल्या सराव नसतो.

६.परिकल्पना

अ. संशोधन परिकल्पना

खो- खो खेळाडूंना कौशल्य चाचणीचा सराव दिल्यामुळे गुणवत्ता निर्माण होईल.

ब. शून्य परिकल्पना

खो- खो खेळाडूंना कौशल्य चाचणीचा सराव दिल्यामुळे गुणवत्तेत कोणताही फरक पडणार नाही.

७. संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

सदर संशोधन परंडा शहराशी निगडीत आहे. संशोधनासाठी रा. गे. शिंदे महाविद्यालयातील खो खो खेळाडूंची केली आहे. सदर संशोधनात खो खो खेळातील कौशल्य चाचण्यांचा विचार केला आहे.

८. संशोधनाची कार्यपध्दती

संशोधकाने संशोधन समस्या निवडल्यानंतर सहेतूक नमुना निवड पध्दतीने रा. गे. महाविद्यालयाची निवड केली. सहेतूक नमुना निवड पध्दतीने १२ खो- खो खेळाडूंची निवड केली. या संशोधनासाठी पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी या साधनाचा वापर केला आहे. तर निरीक्षण तयार तंत्राचा वापर केला आहे.

९. प्रत्यक्ष कार्यवाही

संशोधकाने खो- खो खेळाडूंना पूर्व चाचणी दिली. त्यानंतर खो- खो कौशल्यांचा सराव दिला. यावरुन निरीक्षण केले असता असे लक्षात आले की, विद्यार्थ्यांच्या पूर्व चाचणीच्या खो- खो खेळात गती, चपळता, गुणवत्ता, या गोष्टी दिसून आल्या नाहीत. विद्यार्थ्यांना बचावात्मक कौशल्यामध्ये तीन, सहा, नऊ ने पळणे, रिंग टाकणे, फुल देणे इ. प्रकारची कौशल्ये आहेत. याची माहिती नाही. अेस लक्षात आले तसेच आक्रमक कौशल्यामध्ये पोल मारणे, सुर मारणे, पाठलाग करणे, सुयोग्य खो देणे इ. कौशल्ये आहेत. याचेही ज्ञान नव्हते. या गोष्टी विद्यार्थ्यांच्या खेळात दिसून आल्या नाहीत. उत्तर चाचणीपूर्वी विद्यार्थ्यांना कौशल्यांचा सराव १० दिवस दिला त्यानंतर उत्तर चाचणी म्हणून विद्यार्थ्यांना खो- खो खेळण्यास सांगितले. यात निरीक्षणांती असे लक्षात आले की, विद्यार्थ्यांच्या खो- खो खेळात गती, चपळता, गुणवत्ता, या गोष्टी दिसून आल्या. विद्यार्थ्यांना बचावात्मक कौशल्यामध्ये तीन, सहा, नऊ ने पळणे, रिंग टाकणे, फुल देणे इ. प्रकारची कौशल्ये विकसित झाली . आक्रमक कौशल्यामध्ये पोल मारणे, सुर मारणे, पाठलाग करणे, सुयोग्य खो देणे इ. कौशल्ये विकसित झाली.

१०. निष्कर्ष

१. कौशल्य चाचणीच्या सरावामुळे विद्यार्थ्यांच्या खो- खो खेळात गुणवत्ता दिसून आली म्हणून संशोधन परिकल्पनेचा स्वीकार करण्यात आला.

२. कौशल्य चाचणीच्या सरावामुळे विद्यार्थ्यांच्या खो- खो खेळात गुणवत्तेत फरक दिसून आला म्हणून शून्य परिकल्पनेचा त्याग करण्यात आला.

2015-16

ISSN 2249-4081
RNI.MAHMUL 02935/2011

National Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Economics & Commerce

GLOBAL ECONOMIC RESEARCH

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

Issue : X, Vol. III
GLOBAL ECONOMIC RESEARCH
Half Yearly Research Journal
ISSN 2249-4081
Oct. 2015 To Mar. 2016 36

DISASTER MANAGEMENT, PREPAREDNESS AND THE ROLE OF THE INDIAN ARMED FORCES

Arun Kharde
Dept. of Economics,
New College,
Paranda, Dist. Osmanabad

RESEARCH PAPER - ECONOMICS

6

ABSTRACT

In recent years, the intensity of the occurrence of natural disasters has increased manifold. Responding to this, the Government of India has undertaken various measures to mitigate the impact of disasters. Even so, the response of the civil authorities is often found inadequate and the armed forces are called out to assist the civil administration. The armed forces never fail to respond in a prompt manner, but without proper data on various local resources, skills, essential services and equipment. Hence, there is a dire need of the armed forces to be trained in the field of disaster management to deal with disasters of various types.

Keywords : Disaster management, natural disasters, Civil Authority

The vulnerability of mankind to disasters of various types has increased considerably all over the world. It has posed new and unconventional challenges to the nations and even compelled the policymakers to redefine the concept of security. In such an evolving environment, the concept of disaster management has gained much significance. After Japan was hit by the tsunami on March 11, 2011 followed by the nuclear disaster at

the Fukushima I Nuclear Power Plant that resulted in the loss of valuable lives and destruction of infrastructure, disaster management is being discussed worldwide. The situation in India is not better since 55 per cent of India's landmass is prone to earthquakes; 68 per cent is vulnerable to drought; 12 per cent to floods; and 8 per cent to cyclones apart from the heat waves, and severe storms. Nonetheless, the approach of combating disasters within a policy framework is of recent origin in India. In the past, when disaster struck, the department of relief and rehabilitation of the Union Ministry of Agriculture was given the charge of providing relief material. Its approach had primarily remained post-disaster management centric. However, with the enactment of the Disaster Management Act of 2005, there has been a paradigm shift from response and relief to mitigation and preparedness.

This paper examines disaster preparedness in India and the related role of the armed forces. It also analyses the deployment of the armed forces in disaster management in the near future and seeks to make policy recommendations that could augment the capability of the armed forces to respond to such unconventional threats.

Disasters and Armed Forces (Disasters as Threat to National Security)

The trend of occurrence of disasters—both natural and man-made—is increasing and will escalate in future. Disasters like tsunamis and earthquakes, which have been the most destructive, along with the floods and droughts that arise from extreme weather conditions, are expected to get worse due to adverse impact of climate change. India has also experienced the some of the worst industrial and infrastructure related disasters in the past, including the Bhopal gas leak disaster in December 1984 caused by the leakage of methyl isocyanate gas which resulted in numerous casualties.

In the 21st century, the 2001 Bhuj earthquake; the 2004 tsunami; the 2005 earthquake in Kashmir; heavy rainfall in Mumbai in 2006 when nearly 1 m rain fell in a single day; the 2008 Bihar Kosi disaster; the August 2010 cloud burst in Leh; and, most recently, the September 2011 Sikkim earthquake have seen the armed forces as first responders.4 During the annual monsoon season, floods mcan be forecast like the rising sun in the Brahmaputra river basin areas, and even without prior warning the armed forces, mainly the army, gear up to respond likean annual ritual. Flood relief by army

Science Park Research Journal
ISSN : 2321-8045

Impact Factor : 1.6200[UIF-2013]

Original Article

GROWTH, STRUCTURAL AND MAGNETIC PROPERTIES OF MN^{2+} SUBSTITUTED $ZNFE_2O_4$ NANOPARTICALS BY AUTO-COMBUSTION TECHNIQUE

Varsha C. Chavan[1], Maheshkumar L. Mane[2*], Sagar E. Shirsath[3], R. H. Kadam[4], S. A. Ghodake[5], S. S. More[1]

[1] Department of Physics, Yashawantrao Chavan Mahavidyalaya, Tuljapur Dist. Osmanabad.
[2] Department of Physics, S. G. R. G. Shinde Mahavidyalaya, Paranda Dist. Osmanabad .
[3] Department of Physics, Vivekanand College, Aurangabad.
[4] Department of Physics, Shrikrushana Mahavidyalaya, Gunjoti Dist. Osmanabad.
[5] Department of Electronics, Ramkrishana Paramhansa Mahavidyalaya, Osmanabad.

Abstract :

We reports the tailored synthesis of novel mixed magnetic nanoparticles, $Zn_{1-x}Mn_xFe_2O_4$ (x = 0.0- 1.0 with the steps of x = 0.2), through sol-gel auto-combustion technique. The relationship between Mn^{2+} ion content and structural, as well as magnetic properties was studied. Structural characterization was performed by using X-ray diffraction (XRD) technique and magnetic measurement was carried out at room temperature by vibrating sample magnetometry (VSM). X-ray diffractograms revealed a pure phase spinel ferrite structure for all samples. The lattice constant increases with increase in Mn^{2+} concentration.

PACS No: 75.50.Gg, 74.25.Ld, 43.35.Cg

Keywords: Ferrite; Crystal structure,

1. INTRODUCTION:

In recent times nanoparticles are being extensively investigated and have gained importance for their tremendous potential in technological applications. Magnetic ferrite nanoparticles have long been a subject of scientific and technological interest due to their unique magnetic and electrical properties that are potentially useful for a wide range of application [1–3].

Among the different categories of nanomaterials, mixed metal oxide based spinel type ferrites [MFe_2O_4] are significant and stable interest in different fields. Some of the recent applications of nanosized ferrites and their composite are in drug delivery systems [4], solar cells

Scanned by CamScanner

Science Park Research Journal
ISSN : 2321-8045
Impact Factor : 1.6200[UIF-2013]

Original Article

EFFECT OF SYNTHESIS METHOD ON STRUCTURAL AND MAGNETIC PROPERTIES OF LITHIUM FERRITE

Maheshkumar L. Mane[1*], Sagar E. Shirsath[2], Varsha C. Chavan[3], S. A. Ghodake[4], S. S. More[3], K. M. Jadhav[5]

[1] Department of Physics, S. G. R. G. Shinde Mahavidyalaya, Paranda Dist. Osmanabad
[2] Department of Physics, Vivekanand College, Aurangabad
[3] Department of Physics, Yashawantrao Chavan Mahavidyalaya, Tuljapur Dist. Osmanabad
[4] Department of Electronics, Ramkrishana Paramhansa Mahavidyalaya, Osmanabad
[5] Department of Physics, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Abstract :

In present study, structural and magnetic properties of bulk and nanosized $Li_{0.5}Fe_{2.5}O_4$ ferrite synthesized via ceramic and sol-gel auto combustion techniques have been carried out. The spinel cubic structure was confirmed by XRD. The particle size was estimated from the broadened (311) X-ray diffraction peak using the well-known Scherrer's equation for both the samples. The effect of method of preparation on the magnetic properties lithium ferrite ($Li_{0.5}Fe_{2.5}O_4$) has been studied. The magnetization measurements performed on the nanoparticles sample revealed that the values of coercivity have been enhanced as compared to the bulk particle sample. Curie temperature was determined from a. c. susceptibility technique.

Keywords: Bulk, Nanosize, Particle size, Magnetization
PACS No.: 75.50. Gg,

1. INTRODUCTION:

Mixed metallic oxides are designated as an important class of compounds and among them ferrites are the most prominent by virtue of their high electrical resistivity, thermodynamic stability, electro-catalytic activity and resistance to corrosion. Ferrites are regarded as better magnetic materials than pure metals because of their high resistivity, lower cost, easy manufacture and superior magnetization properties. The conventional ceramic method, which is most common technique for bulk preparation of ferrites, involves high temperature sintering of reactant oxides coupled with frequent milling. Since high sintering temperature results in particle coarsening and aggregation, nanoparticle ferrites cannot be obtained by this method [1-3].

Scanned by CamScanner

2015-16

Maharashtra Education Society's

ABASAHEB GARWARE COLLEGE

NAAC Re-Accredited 'A' Grade

Best College Award By UoP

&

SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY

Board of College and University Development (BCUP) Sponsored

ISBN : 978-93-84916-92-3

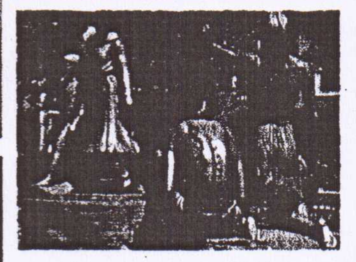

National Conference On 'Re-thinking Diaspora'

20th & 21st Jan. 2015

Organised By

Department of English

2015-16

and thus acclaims the possibility of going beyond rigid borderlines to improve one's life. She also shows that there might be a better relationship among immigrants if they reconsider their way of life, and try to gain the best out of "the borderline work of culture".

References:

1. Anderson, Benedict (2006). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. New York: Verso.
2. Alexandru, Maria-Sabina (2010). "From the Subaltern to the Female Nomad in Narratives of TransnationalMigration by Jhumpa Lahiri and Monica Ali." Women's Performances in Transnational Migration. Web. <http://www.inst.at/trans/17Nr/5-4/5-4_alexandru.htm>. Bahmanpour, Bahareh (2010).
3. "Female Subjects and Negotiating Identities in Jhumpa Lahiri's Interpreter of Maladies". Studies on Literature and Language 1: 6, 43-51. Behdad, Ali (2005). "Global Disjunctures, Diasporic Differences, and the New World (Dis-) Order
4. "A Companion to Postcolonial Studies. Eds. Henry Schwarz and Sangeeta Ray. Australia: Blackwell Publishing. Pdf.
5. Bhabha, Homi K. (1994). The Location of Culture. London: Routledge. --- (1999). "The Postcolonial and the Postmodern: The Question of Agency
6. The Cultural Studies Reader. Ed. Simon During. New York: Routledge. 189-208.

******

ISBN NO. - 978-93-84916-92-3

Sexual-Political Colonialism and Failure of Individuation in Doris Lessing's The Grass is Singing

Deepak G. Todkari
Assistant Professor,
S.G.R.G. Shinde College,
Paranda, Dist.- Osmanabad

ABSTRACT:

This article presents and interprets Doris Lessing?s first novel, The Grass is Singing (1950), as both a personal and psychological portrayal of its female protagonist, Mary Turner, from her childhood to death, and as a political exposure of the futility and fragility of the patriarchal and colonial society. This novel is Mary?s failure of individuation in the confrontation of her psychological and cultural parts, shaped by colonial experience. Lessing, by depicting her protagonist in a particular British colonial setting, artistically reveals that her identity is negotiated and constructed by the social and behavioral expectations, developed through her racial role as a white woman colonizer and her gender role as a woman colonized in a patriarchal narrative of the same setting.

In this article, I will discuss how the cross-hatched intersection of gender, class, and race through their relationship to each other operates in Mary?s failure of her female individuation. Mary?s attempt in achieving her own sense of self in this process of individuation fails and dooms her to death because of the same sexual and ideological factors, rooted in her family and culture.

Keywords: feminism, female individuation, sexual politics, colonialism, Doris Lessing,

Grass is Singing

The Grass is Singing (1950) is Doris Lessing?s first novel which carries over some of the experiences and memories based on her upbringing, childhood and youth as a white settler in the Rhodesian (today Zimbabwe) veld. According to Ruth Whittaker, one of the readers of Lessing?s works, this novel is "an extraordinary first novel in its assured treatment of its unusual subject matter... Doris Lessing questions the entire values of Rhodesian white colonial society." (28) The novel reflects its author?s disapproval of sexual and political prejudices and colonialism in the Southern African setting through the life of Mary Turner, a white landowner?s wife, and her fatal relationship with their black servant. On the surface, it seems a personal and psychological portrayal of a female protagonist from childhood to death but seen as a whole, it is the political exposure of the futility and fragility of the patriarchal and colonial society upon which the masculinity of imperialism has sustained itself. The whole novel can be seen as Mary?s struggle towards individuation to preserve her authenticity and sense of self but it fails because of the psychological and political forces which furnish her little insight into her condition and threaten to crush her. This article discusses in full length that how Lessing portrays Mary?s subjectivity as shaped and entangled within the ideological triangle of class, gender and race; and how the same sexual and ideological factors, rooted in family and culture, causes failure in Mary?s achieving her own sense of self and dooms her to death.

Mary is fragmented between two contradictory status: on the one hand she longs to be a subject of her life, to live in a way she desires, and on the other hand she unconsciously performs a role as an object of the white oppressive structure of a colonial society which extracts meaning of her personal self and imposes its values, forcing the individual to yield to the good of the collective. Mary?s subjectivity

ISBN NO. - 978-93-84916-92-3

and her behavioral patterns are shaped by the cross-hatched intersection of gender, class, and race through the operation of the sexual and political colonialism in the context of imperialism.

Subjectivity within Ideological Triangle: Gender, Class, Race

Gender & Class

The early sketch of Mary?s characterization entails a subjectivity negotiating between gender and class positions. Mary?s early childhood is shaped under the influence of an oppressive father who wastes his money on drink while his family is living in misery and poverty. Her mother, "a tall scrawny woman with angry unhealthy brilliant eyes" who "made a confidante of Mary early...and used to cry over her sewing, while Mary comforted her miserably", is her first model of gender role: a passive and helpless woman, dominated by the overwhelming masculine patterns, nonetheless the complying victim of poverty. (Lessing 33) Besides sharing the pains of poverty and living in "a little house that was like a small wooden box on slits" and the 12-month-quarel of her parents over money, Mary has been the witness of their sexuality and her mother?s body in the hands of a man who was simply not present for her. (p.36) All her life, Mary tries to forget these memories but in fact she has just suppressed them with the fear of sexuality which comes up later nightmarishly in her dreams. By seeing her mother as a feminine victim of a miserable marriage, she internalizes a negative image of femininity in the form of sexual repression, inheriting her mother?s arid feminism. In order to escape from this tragic repetition and after her mother?s death, Mary finds a job as a secretary in the town at 16 and begins a lonely life. By dropping her father, she seems "in some way to be avenging her mother?s sufferings" and to cut herself from her past. (p.35) Her last relief comes after her father?s death that nothing remains to connect her with the past. Trying to forget her traumatic memories,

she remains a girl, choosing to live in a girls? club, wearing her hair in a little-girl fashion. Her childish clothing and immature behavior especially before men are her defense mechanisms against her fear of sexuality rooted in her childhood. She does not consider her shyness, immaturity and aloofness as weakness; as a matter of fact, she is unconscious of them.

She does not "care for men", and has "a profound distaste for sex". (p.39) Her men friends treat her "just like a good pal, with none of this silly sex business" (p.40) because whenever she thinks of home, she remembers "a wooden box shaken by passing trains"; whenever she thinks of marriage and children, she remembers "her father coming home red-eyed and fuddled... or her mother?s face at her children?s funeral". (p.39) So Mary?s sexuality or lack of it is developed through her encounters with the social system of her family when both parents carry out the socially imposed roles on their children. Mary wants to forget the burden of her past by ignoring her gender role as a woman in need of a protecting husband and her class as a poor girl from a poor family in which the death of her siblings has meant fewer mouths to feed. But very soon, Mary is brought face to face with "that impalpable but steel-strong pressure to get married" which her culture imposes on all women. (p.40)

Mary is not able to sustain the role she desires to make for herself as different from that of her mother, not depending on a man emotionally and economically, because she cannot transcend her gendered subjectivity. She finds it "impossible to fit together what she wanted for herself and what she was offered" (p.44) and this disintegration begins when one day she overhears her friends deriding her for her clothing and that she is unlikely to marry because "she just isn?t like that, isn?t like that at all". (p.40) In order to prove herself otherwise, Mary decides to marry whoever comes in her way. Then she meets and accepts Dick Turner, but "it might have been anybody".

ISBN NO. - 978-93-84916-92-3

(p.44) In fact, Mary bases her new identity as a white landowner?s wife on collective expectations rather than on her own nature. Her marriage is what the patriarchal culture expects every woman to perform to preserve the patterns of male domination in family. Under the infective influence of her own father, she denies sexuality but the cultural father (patriarchy) demands her to function otherwise.

In Mary?s hasty decision to marry, the narrator clearly demonstrates the limitations and enforcements of gender roles that an individual woman feels through the cultural mechanisms of suppression. The narrator tells us that Dick?s decision to marry is a way to escape from his loneliness because he thinks that it is "essential for him to love somebody" (p.48) and to have a wife, and more than that children. His first sight of May is in the cinema in "a shaft of light fall from somewhere above" which seems to him as "the curve of a cheek and a sheaf of a fairish glinting hair. The face ... yearning upwards, ruddily gold in the queer greenish light." (p.46) When he sees Mary, he cannot connect this ordinary girl in trousers with the image in his mind under the trick of light in the cinema. In his own old-fashioned way of thinking, he does not consider the women in trousers as feminine at all, but very soon begins to like this not very attractive girl who, he believes, can change to "a practical, adaptable, serene person who would need only a few weeks on the farm to become what he wanted her to be." (p.50) Mary is chosen as an object of Dick?s gaze, though a false one, and based on his masculine expectation of her to be whatever he desires which recalls the old story of the sex-economic rules of patriarchal society at work which organize femininity as an adaptation to men?s world.

Mary is expected to marry and to play her gender role as "a practical, adaptable and serene person" which refers to her unconscious internalization of her mother?s characteristics and in a deeper sense, the internalization of the cultural norms. So Mary?s

marriage entails broad cultural forces which insist that women exist only in terms of marriage. Their marriage, not based on love or mutual understanding, is a mutual exploitation and self-delusion in their use of the other to satisfy their own deficiency, and deceive themselves about the other one?s nature. Mary uses Dick to prove herself not "a ridiculous creature whom no one wanted" (p.49) and Dick uses her as a way to escape from his loneliness. Mary?s marriage not only proves her inability to transcend her gendered subjectivity, but also her inability to escape from her class. The first night after their marriage, seeing Dick?s house as "tiny stuffy room, the bare brick floor, the greasy lamp" (p.53), she feels weak and disappointed as if "her father, from his grave, had sent out his will and forced her back into the kind of life he had made her mother lead". (pp.54-5) She sees the inadequacy and narrowness of her family?s life follow her in her marriage.

The narrative links poverty and gender in analyzing Mary?s new situation, which do not allow her to move beyond the codes of behavior. Poverty from which Mary has always tried to escape tracks her in her ill-matched marriage. The narrator depicts this failure through Mary?s sexual identity and the clearly inadequate sexual relationship between her and Dick: "women have an extraordinary ability to withdraw from the sexual relationship, to immune themselves against it, in such a way that their men can be left feeling let down and insulted without having anything tangible to complain of. Mary did not have to learn this, because it was natural to her". (p.55) From the first moment she steps into Dick?s life, she finds out their marriage is a failure. She despises Dick because he is a failure himself at farming. She sees Dick as a loser, dreamer, a weak, "Jonah" as the other farmers call him for his bad luck. Dick lacks that financial self-interest Mary needs to escape from the stinting poverty which she feels is destroying both of them. In her argument with Dick over money concerns, she finds

ISBN NO. - 978-93-84916-92-3

herself speaking in a new voice, as if taken from her mother, "not the voice of Mary, the individual, but the voice of the suffering female..." (p.79) She has to spend all day inside a house without ceiling under the direct sun heat because Dick cannot afford to put up a ceiling.

Living in a small impoverished farm and in a poorly-equipped house with an obsession of the suffocating heat "like an enemy" (p.129), and quarreling over money, Mary sees no future for both of them and no environment for herself on this farm. She leaves Dick and returns to the town, hoping to resume her old life. But very soon she realizes that all those sufferings and disappointment have changed her: her crinkled and brown hand that she has to hide under her bag in front of her previous employer, her old and dirty shoes red with dust. She is not admitted into the girls? club because now she is married, and she does not have the money to dress her hair or to pay her hotel bill. Facing "innumerable humiliation and obstacles" (101), she sees no other way than meekness and submission when Dick collects her within a day. The narrator reveals the connection between Mary?s assuming gender role and her class in this scene. In order to leave Dick and take up a new personality, Mary needs both money and the courage to overcome the obstacles. She needs both the economic and psychological support in her present situation. But lacking both, she has no other choice than "following the course her upbringing made inevitable. (p.90) Without money, she is locked and has to sink into an enduring role, realizing that "the women who marry men like Dick learn sooner or later that there are two things they can do: they can drive themselves mad, tear themselves to pieces in storms of futile anger and rebellion; or they can hold themselves tight and go bitter." (p.90) The quotation suggests the limitation in which Mary is trapped. It gives her just two limiting options because her class upbringing and gender roles do not allow her to see beyond these deterministic restrictions. She takes up the latter role and begins an

exiled and embittered life on the farm which brings her closer to the former one. Mary sees no power in herself even to argue with Dick which, for her, "would have been like arguing with destiny itself". (p.94)

Race & Gender

The narrator exposes that the Turners? failure at farming and their poverty and reclusiveness have made them disliked in the district. The Turners? primitive condition of life is irritating for other white settlers because they do not like the natives to see themselves live in the same manner as the whites, which would destroy that spirit de corps "which is the first rule of South African society". (p.11) This anxiety is more political than economic based on the opposition of white/black. In this way, another complex clash of value system, besides gender and class, is added to the narrative structure of the novel and that is the matter of race. Jean Pickering, in her analysis of this novel, summarizes these three issues of class, race and gender in this African colonial setting: "Although the white settlers grew up in a class society...the class attitudes of the collective have simplified into consideration of us, the Whites, and them, the Blacks. But there is another value system that complicates the issue. In white settler society men outrank women even more than they do at "home" in middle-class England." (19) Thus the Turners, by sinking below that essential economic level, may threaten the whole dominant white community in the politics of colonialism. Colonialism is based on the white men?s spirit of venture for missionary and farm life through their settlement in the third world countries and harvesting their resources by establishing the imperial authority over the native people. The white men, by enslaving the native men on the lands they have in fact stolen from them and feminizing some others in their house chores, preserve their own position as masters in the center and the natives

as "Others" in the margin. They use race and gender, two inseparable qualifiers, to access their privilege of power in the imperial hierarchy and legitimize their actions. Gender and race- sexism and racism- are components of this hierarchy by which the white settlers and interlopers attempt to establish their own rules and security in the alien land.

The binary of white/black reminds us of race difference which itself is linked and dependent on other differences, more importantly gender. White women are objectified as unattainable property of white men through stereotyping the native men as violent, savage and sexually threatening. These double strategies both take the individuality from white women and colonize them as sexual objects always in danger and in need of the heroic protection of their white men, and help the white men overcome their fear and jealousy for the superior sexual potency of the black men. The dominant White culture projects "all of those qualities and characteristics which it most fears and hates within itself" on the natives which creates for the subordinate group "a wholly negative cultural identity." (Walsh 7) Similarly Jan Mohamed notes that: "the native is cast as no more than a recipient of the negative elements of the self that the European projects onto him." (85) In order to affirm the values of culturally established norms, the colonial discourses of gender and race need to designate the unknown "Other" by a set of values through necessary gendering processes which implicitly reveal the fear of miscegenation in this so-called civilizing mission. The patriarchal myth of white woman as white man?s property and symbol of his power and the "forbidden fruit" for black man expels women from subjective roles by imposing on them the view that they are unable to handle the black laborers. Therefore the white women are convinced that they cannot share power with the white men especially in the farm life which is the current context of masculinitytough work, action, challenge beyond domesticity. So they are confined in the domestic sphere and considered shiftless. Charlie

Slatter, the most successful and powerful farmer of the district in this novel, makes a joke of it: "Needs a man to deal with niggers.

Niggers don?t understand women giving them orders. They keep their own women in their right places". (p.23) In such colonial discourse, the black natives, employed whether as domestic servants in feminine sphere or as impoverished agricultural workers, are represented as wild, violent, potential rapists, and threatening the white women who need the white men?s protection against the natives. In this way, white patriarchy makes a heroic scenario for itself. In the sexual politics of the colonial myth, white women are victims as the native subjects are in the racial politics. A woman who is privileged racially can simultaneously experience gender limitations and class difference within her own category, like in the case of Mary Turner. Mary fails to preserve her individuality because she is not able to resist the strong master narratives of the false colonial and patriarchal myth of superiority of her culture through the discourse of gender and race which place her firmly in a predetermined position.

Mary's Failure of Self-Recognition: Sexual-Racial anxiety

Mary?s gradual mental and emotional deterioration is intensified by the presence of the natives whom she has been brought up to fear and distrust. With little contact with the natives before, she cannot cope with her servants now. She has been forbidden to talk to her mother?s servants or to walk out alone because of the unspeakable threat of rape and murder by the natives. The "native problem" means to her as "other women?s complaints of their servants at tea parties". She is afraid of the natives as "every woman in South Africa is brought up to be" under the influence of the cultural discourses of race and gender. (p.59) Surprisingly, even those white families in a lower class position like the Turners or Mary?s parents, are required to have black servants at their service to preserve the hegemony of the whites and

show a united pose to the blacks, not to upset the racial status quo of the colonial myth. Mary treats her native servants in accordance with the fixed ideas that the colonial culture has constituted within her. In common with most other whites, she believes that if the natives are left alone they would steal or rape or murder. She sadistically abuses and punishes her servants and cannot keep them for a long time. Once during Dick?s sickness and taking over the responsibility of the farm, she treats the workers cruelly as the mimicry of the societal reaction: "the sensation of being boss over perhaps eighty black workers gave her new confidence; it was a good feeling, keeping them under her will, making them do as she wanted". (p.112) Mary?s obsession to gain control over the natives as "Other" human beings is a kind of compensation for her sense of being a feminine and weak "other" for the masculine "self" of the white man and the empire, which make her unable to wield power over her own destiny. When Mary takes over the management of the farm for the short time of Dick?s sickness, she not only rages at the incompetence of her husband?s farming practice, but also she shows contempt for the workers, finding them disgusting and animal-like. She reduces their break time and takes money from their pay because she believes they do not have work ethics. On the farm, she takes up the role of a cruel colonizer. She wants to gain control/power as her defense mechanism for her own colonized state in the patriarchal culture. Her hatred results in her whipping the face of one of the workers who speaks in English to ask for water: "He spoke in English, and suddenly smiled and opened his mouth and pointed his finger down his throat." She hears the other natives laugh at the scene which drives her mad with anger, but above that "most white people think it is "cheek" if a native speaks English" (p.119) The whites find it "cheeky" because it blurs the differences between them. So it is better to keep this distance by not allowing the "other" to speak the language of the "self". To keep this distance, the

black men are taught not to look directly at the white women; in fact the privilege of "gaze" is taken from them. They are looked at but are forbidden to look in the same way that they are forbidden to speak freely. It is considered as a "part of the native code of politeness not to look a superior in the face". (p.68) Mary?s hatred towards the natives comes from her participation in the English imperial project. She is in a patriarchal society which dictates that she should be a sexual object, passive and dependent for a white man; and at the same time she is in a racist society which dictates that she should sustain a system of white supremacy. Therefore, whatever she is or would be is the contextual portrayal of her character in the intersection of race, class and gender. Another reason that leads Mary to the stage of rage against the natives is her denial and repression of sexuality. She projects much of her unconscious on the natives, whether those who work in her house or on the farm. The natives are the target of her rage as the projection of her inner painful conflict and unacceptable feelings which her ego tries to ward off. She denies the colonized persons by considering them as "filthy savages" (110) or "black animals" (120) and hates them for their smell that for her is "a hot, sour animal smell". (115) Mary?s hatred towards the natives arises from her fear of sexuality. Her use of projection is an attempt to negate this fear which is mostly obvious in her reaction towards the black women: If she disliked native men, she loathed the women. She hated the exposed fleshiness of them, their soft brown bodies and soft bashful faces that were also insolent and inquisitive, and their chattering voices that held a brazen fleshy undertone. She could not bear to see them sitting there on the grass, their legs tucked under them in that traditional timeless pose, as peaceful and uncaring… Above all, she hated the way they suckled their babies, with their breasts hanging down for everyone to see; there was something in their calm maternity that made her blood boil. Their babies hanging

ISBN NO. - 978-93-84916-92-3

on them like leeches… She thought with horror of suckling child. The idea of a child?s lips on her breasts made her feel quite sick. (pp.94-5) Mary attempts to negate her sexuality and femininity which are rooted in her childhood trauma but she does not have self-consciousness to analyze and recognize them. She watches the native women who are associated with nature and natural drives of maternity and child-caring as "others", as the site of "abjection" from a distance. Failure of Mary's Individuation Mary?s triumph is her awareness of the emergence of her repressed sexuality; she disproves the sexual aridity because of which her friends have ridiculed her. She can acknowledge herself and her sexuality not through her marriage but through her sexual relationship with Moses which shows her true self. As mentioned before, Moses represents the shadow of Mary?s personality, her repressed sexuality. But this triumph of shadow-confrontation, which is an essential stage in Jungian process of individuation, is not sufficient to fulfill her individuation. She is able at last to confront the dark side within symbolized through Moses, yet as a woman still living in a colonial and patriarchal setting she is not able to get mastery over two important discursive obstacles: gender and race. Neither the problem of race nor that of gender can be subordinated to the other: Mary is a white woman who is dominated by Moses? masculinity and oppressed by her patriarchal culture and Moses is a black man with the superior masculinity but racially inferior and oppressed. In fact, both of them are oppressed in the dominant white male British culture. When witnessed by the white man Tony, she still wishes for him to come and save her from this situation. On the last day of her life, she realizes but too late, that all her life she has been dependent on outside help to save her from herself. She gets conscious of her conflict but is engulfed by gender and racial pressures.

Mary attempts to preserve a sense of self against the threatening psychological and physical forces; she can acknowledge the "evil" as

her own shadow, as lack of concern for and exploitation of "Others" in her final epiphany. Osn the last day, disappointed with coming of any saviors, she understands that she must take the responsibility for the condition of her existence and finds that what is threatening "out there" is inside of her own self and in a larger scope inside of the imperial self. In her advance towards self-definition, she can overcome her psychological (personal) obstacles but not the stronger cultural ones. She cannot act because she is still the prisoner of the cultural commitment as the false basis of white civilization, as the second epigraph of the novel indicates: "It is by the failures and misfits of a civilization that one can best judge its weaknesses." Therefore, Mary?s failure of individuation is personal which is highly political.

Conclusion: An Accidental Heroine

Mary Turner is not able to grasp her own identity because her identity is compounded by the overpowering colonial and gender narratives in which she is knit. The colonial ruling power dictates that she as an individual has to behave according to the terms imposed by her imperial identity. Even her disintegration must be silenced because it threatens the whole authority of the dominant category. Mary fails in her journey of self-quest but she is the heroine of this novel because she reverses the social, racial and cultural orders of her society though unconsciously. As in Katherine Fishburn?s words, she is as an "accidental rebel" who at least dissolves the dichotomous orders and consequently reveals for the reader the fear and falsity of the white civilization whose indictment is the division between privileged white and the dispossessed black. (Fishburn 4) By her death, Mary paves the way for the native (Africa/Moses) to take a subjective action. She cannot guarantee her own identity since she does not have any antidote to loneliness, poverty and gender limitations, but she foreshadows a change in Imperial attitudes. The Grass is Singing,

through its circular narration from a collective perspective of Mary?s murder to an individual account of her personal life, completes an indictment of its central character?s life in the center of a closed white colonial society in southern Africa in which the linked discourses of class, race, and gender bring her into exclusion, isolation, break down, and finally to death. Mary?s failure of individuation is the failure of patriarchy and colonial culture to satisfy its female member to find fulfillment within this status quo.

Work Cited

1. Lessing, Doris. The Grass is Singing. London: Flamingo, 1994.
2. Mohamed, Abdul Jan. "The Economy of Manichean Allegory: The Function of Racial
3. Differences in Colonial Literature" in Race, Writing, and Differences. ed. Henry Luis
4. Gates. Chicago: University of Chicago, 1985.
5. Pickering, Jean. Understanding Doris Lessing. Colombia S.C.: University of Southern
6. Caroline Press, 1990.
7. Whittaker, Ruth. Doris Lessing. London: Macmillan, 1988.

******

सन्मान मैत्री पब्लीकेशन २६६/३ आनंदनगर, हडपसर पुणे

१४ एप्रिल २०१६

स्त्रीसक्षमीकरण

विविधांगी प्रवास

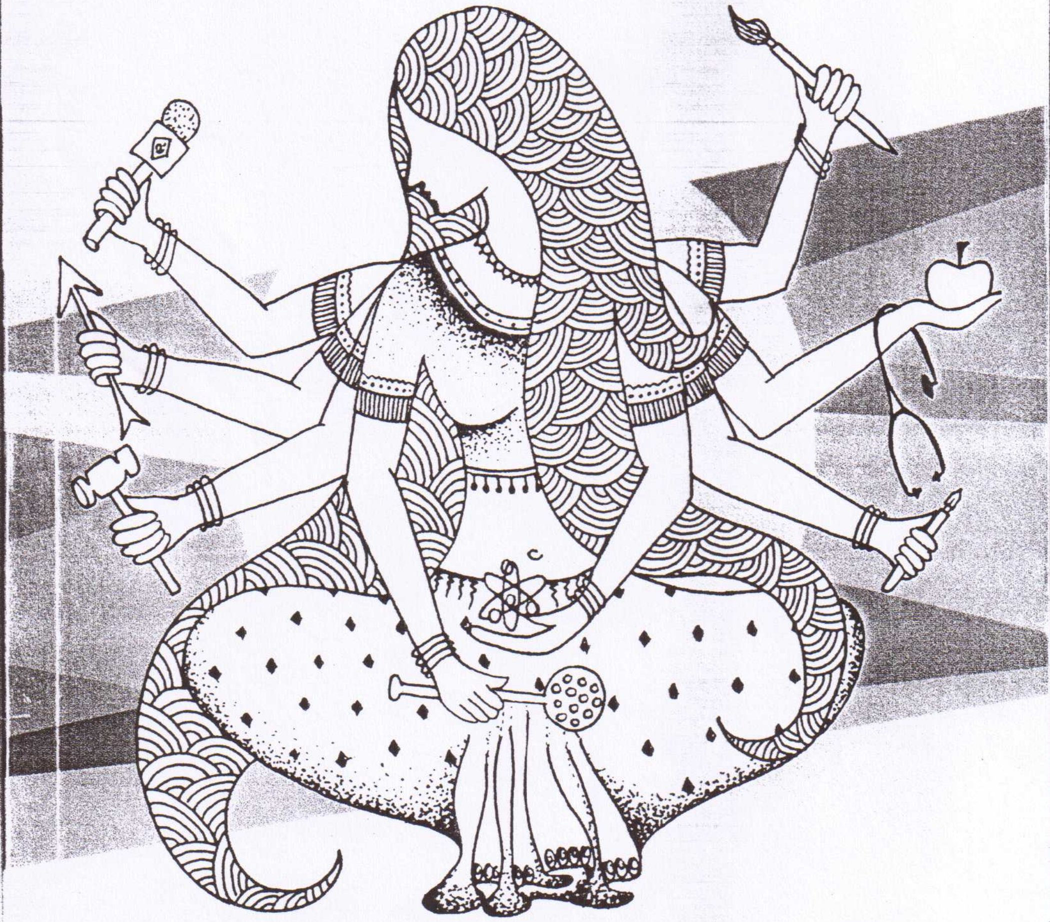

संपादक

मोहिनी कारंडे

अनुबंध

निऋती ते सावित्री	शोभा करांडे	९
भारतीय चळवळीत स्त्रियांचे योगदान	शोभा शिरढोणकर	१५
स्त्रीसक्षमीकरण व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. डॉ. माधवी खरात	२१
स्त्रीसक्षमीकरणासाठी शासनाचे योगदान	विकास साळवे	२६
राईट टू पी आणि स्त्रीसक्षमीकरण	मुमताज शेख	३०
महिलांचे राजकीय सबलीकरण	प्रा. वैशाली पवार	३३
सक्षम 'आदि'शक्ती	डॉ. अनिता पाटील	४४
परंपरा, व्रतवैकल्यांच्या जंगलात हरवलेली स्त्री	माधुरी आवटे	४८
स्त्रीसक्षमीकरणात कायद्याचा आधार	ॲड. सुप्रिया कोठारी	५२
सुंदर बना, मुर्ख नाही	डॉ. रुची मानेगावकर	५७
पाणी आणि स्त्रिया	दीप्ती नितनवरे	६६
अपंग महिलांच्या समस्या	ॲड. अनुराधा भारती	७०
असंघटित स्त्रीकामगारांचे सक्षमीकरण	प्रा. राजेश्वरी देशपांडे	७३

विधवा, परित्यक्तांना कधी मिळणार सन्मान?

प्रा. डॉ. दीपा सावळे

कुटुंबात स्त्री वेगवेगळ्या परिस्थितीत वावरत असते. माता, पती, भगिनी, कन्या, सासू, जाऊ, सून, सवत, नणंद अशा अनेक भूमिका तिला वठवाव्या लागतात. ती सौभाग्यवती वा विधवा वा परित्यक्ता असेल त्यावर तिच्या जीवनाचं स्वरूप निर्भर असतं. स्त्री-जीवनामध्ये या प्रत्येक स्वरुपाचा परामर्श घ्यावा लागतो.

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या ६५ वर्षांनंतर सुद्धा आपल्या देशातील स्त्रीपर्यंत विकासाची फळे पोहचू शकली नाहीत हे दुर्दैवाने सत्य आहे. या ५० टक्के लोकसंख्येच्या बौद्धीक व व्यक्तीगत क्षमतांचा विकास करण्याच्या मार्गात अनेक सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अडथळे आहेत. या अडथळ्यांमुळे केवळ स्त्रियांचीच नव्हे, तर संपूर्ण समाजाच्या विकासाची गती खुंटते. जगातील पुरुषप्रधान संस्कृती व धर्मांनी स्त्रियांना हीन अवस्थेत ठेवले आहे. प्राचीन काळापासून पुरुषांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा एककल्ली आणि पूर्वग्रहदूषित असाच राहिला आहे.

साधारणत: इसवी सनाच्या प्रारंभापासून स्त्रियांची कमालीची दुरावस्था झालेली दिसते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या सर्व अवस्थांमध्ये स्त्रियांना पुरुषापेक्षा हीन लेखले जाते. जन्माच्याही आधीची गर्भावस्था आणि मृत्यूच्या नंतरचे अंत्यसंस्कार याबाबतीतील धर्मसंस्थांनी सांगितलेले नियमही स्त्रियांना हीन

ंना
ा?

ी. माता, पती, भगिनी,
ा भूमिका तिला वठवाव्या
ा असेल त्यावर तिच्या
त्येक स्वरुपाचा परामर्श

ील स्त्रीपर्यंत विकासाची
क लोकसंख्येच्या बौद्धीक
सामाजिक, आर्थिक व
ांचीच नव्हे, तर संपूर्ण
ृ व धर्मांनी स्त्रियांना
ा स्त्रियांकडे पाहण्याचा
हे.
लीची दुरावस्था झालेली
ी अवस्थांमध्ये स्त्रियांना
विस्था आणि मृत्यूच्या
नियमही स्त्रियांना हीन

लेखणारेच आहेत.

स्त्रीमुक्तीसाठी भाष्य करणारी पहिली ऐतिहासिक नोंद ही वराहमिहीर या इ. स. ६ व्या शतकातील खगोल शास्त्रज्ञाची आहे. त्याने लिहिलेल्या बृहत्‌संहितेत तो म्हणतो, ''स्त्रियांत असे कोणते दुर्गुण आहेत की जे पुरुषांत नाहीतच? सद्‌गुणात स्त्री पुरुषाहून श्रेष्ठ आहे. पुरुष स्त्रीमधून जन्म घेतो. जिच्यामुळे त्याचे स्वत:चे अस्तित्व पृथ्वीतळावर प्रस्थापित होत असते तो पुरुष तिच्याशी कृतघ्नपणे राहून स्वत: कसा आनंदी होऊ शकेल?''

इ. स. च्या ७ व्या शतकात कवी बाणाने सतीविषयक तीव्र नापसंती व्यक्त केलेली दिसते. १२ व्या शतकात म. बसवेश्वर म्हणतात, ''पुरुष हा स्त्रीपेक्षा श्रेष्ठ नाही. स्त्री ही उच्च स्थानी असून तिचा सन्मान झाला पाहिजे. बालविवाह आणि सती हे त्याज्य आहे. विवाहाची सक्ती मुलावर वा मुलीवर होऊ नये. माता-पित्यांनी त्यांची संमती घेतली पाहिजे. योग्य तिथे घटस्फोट स्वीकारला पाहिजे आणि विधवांचे विवाह झालेच पाहिजे.'' इतकी नि:संदिग्ध भूमिका स्त्रियांबाबत घेणारा बसवेश्वर हा पहिला ऐतिहासिक पुरुष असावा.

इतिहासात महंमद तुघलक जो 'वेडा महंमद' म्हणून प्रसिद्ध होता, तो सती प्रथेविरुद्ध उभा राहण्याइतपत शहाणा निघाला. अलबुकर्क या गोव्यातील पोर्तुगिज राज्यकर्त्याने सतीवर कायद्याने बंदी आणली. अर्थात ही बंदी गोवा राज्यापुरती होती. १५५४ मध्ये दिल्लीचा सम्राट अकबराने सक्तीने सती पाठवण्याविरुद्ध शिक्षेचा कायदा केला आणि हिंदू स्त्रियांसाठी विधवाविवाह कायदेशीर केला. विधवांचे जिणे सुसह्य व्हावे यासाठीच हा प्रयत्न होता. हिंदू स्त्रियांचे समाजातील स्थान कनिष्ठ व दुय्यम प्रतीचे होते याचे द्योतक म्हणजे तत्कालीन सती पद्धत होय. १८२९ मध्ये राजाराम मोहन रॉय यांच्या प्रयत्नामुळे लॉर्ड विल्यम बेटिंगने सतीबंदीचा कायदा केला.

भारतात विधवा स्त्रियांची स्थिती अतिशय केविलवाणी व दु:खदायक होती. केशवपन, सती जावे लागणे यामुळे विधवांचे जीवन क्लेशदायक व अनेक धार्मिक बंधनाने जखडलेले होते. महात्मा फुले, आगरकर, कर्वे यांनी त्यांना त्यातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्योत्तर काळात काही प्रमाणात शिक्षणाचा प्रसार होत गेला. स्त्रिया नोकऱ्या करू लागल्या. पुरुषांनी लादलेल्या गुलामगिरीतून स्त्रियांना बाहेर काढण्याचा सुधारकांनी खूप प्रयत्न केला पण बदलत्या काळानुसार या अन्याय अत्याचाराचे निव्वळ मुखवटे बदलले आणि स्त्रीबाबतचा पारंपरिक दृष्टिकोण व तिचा छळ, अपमान करण्याची वृत्ती ही तशीच राहिली किंबहुना थोडी वाढलीच.

महाभारतात म्हटले आहे की, भूमीवर पडलेल्या मांसगोळ्याला गिळण्यासाठी

जसे पक्षी धावतात तसे पती मृत झालेल्या विधवेला आपल्या जाळ्यात ओढण्याचा सर्व पुरुष प्रयत्न करतात. आज तरी यापेक्षा काय वेगळी अवस्था आहे ! जी अवस्था विधवेची तीच अवस्था परित्यक्ता स्त्रीची. मला वाटते भारतातील पहिली परित्यक्ता स्त्री ही रामाची सीता व लक्ष्मणाची उर्मिला असावी. यांची स्थिती परित्यक्ता स्त्रियांपेक्षा वेगळी नव्हती. एकाने पत्नीला अरण्यात सोडून दिले तर दुसरा पत्नीला सोडून अरण्यात गेला. त्या दोघीही परित्यक्ताच म्हणाव्या लागतील. परित्यक्तांच्या बाबतीत मनुची भूमिका पुरुषपक्षपाती दिसून येते. त्याच्या मते स्त्री पुरुषाची बांधील असते, पुरुष स्त्रीचा नाही. मनुस्मृतीच्या नवव्या अध्यायातील चौऱ्याहत्तरव्या श्लोकापासून चौऱ्यांशीव्या श्लोकापर्यंत परित्यक्तांचा विषय आलेला आहे. यात स्त्री-पुरुष विषमता व अन्याय दिसून येतो. पुरुष स्त्रीचा त्याग करू शकतो, स्त्री नव्हे. जी परिस्थिती व कारणे दाखवून पुरुष स्त्रीला त्यागू शकतो, तीच परिस्थिती व कारणे स्त्रियांनी पुरुषांच्या बाबतीत दाखविली तरी तिला पतीचा त्याग करता येत नाही. हा अन्याय संतापजनक आहे. लहानसहान दोषांसाठी स्त्रियांना जवाबदार धरले जाते. तिला त्याची शिक्षा मिळते. पण मोठमोठ्या दोषांनी युक्त असलेल्या पुरुषांना मात्र आजही सन्मानाने वागविले जाते व स्त्रियांना दोषी ठरवले जाते. पान खाऊन थुंकून टाकावे तसे स्त्रीला टाकून दिले जाते. त्यामुळे परित्यक्तांची संख्या वाढत आहे. स्त्री चुकत नाही असे नाही, पण तिच्या चुकीचा बाऊ करून तिलाच घराबाहेर काढले जाते. टाळी फक्त एका हाताने वाजत नाही. स्त्रीच्या चुकीला क्षमा नाहीच का? अनेक कारणांनी तिचा छळ केला जातो व तिला घराबाहेर काढले जाते. उदा. हुंडा, देणे-घेणे, वांझोटी ठरवणे वगैरे कारणांसाठी तिला घराबाहेर काढले जाते आणि मग 'ना सासर ना माहेर' अशी तिची अवस्था होते.

आपल्या समाजात स्त्रीला नवरा आहे किंवा नाही या एकाच अनियंत्रित व अन्यायकारक निकषानुसार तिचा कौटुंबिक दर्जा व आत्मसन्मान ठरत असतो. या निकषानुसार तिला असे काही विशेष अधिकार मान, हक्क बहाल केले जातात ज्याचा तिच्या माणूसपणाशी काहीच संबंध नसतो. मात्र पुरुषांच्या कौटुंबिक सामाजिक दर्जात आत्मसन्मान या संकल्पनेत पत्नीच्या असल्या नसल्यावरून फरक पडत नाही. दुर्दैवाची बाब म्हणजे ही पराकोटीची लिंगभेदक, अन्यायकारक सामाजिक प्रथा स्त्रियांनाही खटकत नाही हे वास्तव आहे. त्यामुळे स्त्रियांमध्येही जागृती होणे आवश्यक आहे. परित्यक्ता महिलेला 'एकल महिला' म्हटले जाते. तिलाच तिच्या मुलांचा वा स्वतःचाही उदरनिर्वाह करावा लागतो. कारण तिच्या मुलांसमवेत तिला घराबाहेर काढले जाते. विधवा स्त्री तर खऱ्या अर्थाने एकटीच पडलेली असते. समाजातील अनिष्ठ रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धांना तीही बळी पडते.

त्यामुळे स्त्री शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कारण शिक्षणातून विचार करण्याची व विचारातून अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करण्याची शक्ती निर्माण होते. ज्ञानाची स्वाभाविक प्रवृत्तीच पारतंत्र्याचे पाश तोडून स्वतंत्र होण्याची असते. ज्ञानातूनच स्वातंत्र्य व समता या मुल्यांचा उदय होतो. पण सुशिक्षणातूनच त्यांना त्याचा अर्थ समजू शकेल, कायद्याचे ज्ञान होईल. महिलांसाठी केलेले सर्वच कायदे त्यांच्यापर्यंत पोहचत नाहीत. त्यासाठी त्यांच्या सुशिक्षणाची व प्रबोधनाची आवश्यकता आहे. विधवा, परित्यक्तांचे सामाजिक स्थान अत्यंत हीन व आगतिकतेचे समजले जाते. त्यांच्याकडे गुन्हेगाराच्या दृष्टीकोनातून पाहिले जाते. त्यांना अवहेलना, उपेक्षा सहन करावी लागते. त्यामुळे त्यांच्या उदरनिर्वाहाच्या समस्या निर्माण होतात. कोणातरी नातेवाईकांच्या आधाराने राहिल्यामुळे स्वत्व गमावण्याची भावना निर्माण होते. त्यांना स्वत:च्या क्षमतेचा विसर पडतो व शक्तीपात झाल्यासारखा होतो.

स्वत:च्या नावे कोणतीही स्थावर-जंगम मालमत्ता नसणे, अर्थिक बळ नसणे यामुळेच विधवा, परित्यक्तांना मोठ्या प्रमाणात परावलंबीपणाचे जिणे वाट्याला येते.

एखादा पुरुष विधुर झाला की त्याच्या मुलांचा सांभाळ करायला, त्याच्या जेवणाची आबाळ होते, अशी विविध कारणे सांगून वर्षभरातच त्याचे दुसरे लग्न सहजपणे होते. पण स्त्रियांच्या बाबतीत असे घडते का? खरं म्हणजे जेवण बनविण्यासाठी, मुले सांभाळण्यासाठी इतरही पर्यायी व्यवस्था आहेत, पण ही कारणे दाखवून पुरुषाचे लग्न होते.

स्त्रीच्या बाबतीत कुणी विचारच करत नाहीत. अचानक वैधव्य आल्यानंतर चोहोबाजूंनी ती कोसळून जाते. माहेर-सासरचे वरवर आधार दिल्यासारखे करतात अशी बहुतेक ठिकाणी परिस्थिती आहे. मग सुरू होतो आर्थिक संघर्ष. आजपर्यंत नवऱ्याने कमवून आणायचं आणि हिने घरप्रपंच चालवायचा, असं होतं. मात्र, आता कमवायचं कसं, हाच मोठा संघर्ष असतो. कोणतंही व्यावसायिक किंवा तांत्रिक कौशल्य व शिक्षण नसल्याने ह्या स्त्रियांचा आर्थिक संघर्ष फार मोठा असतो.

विधवा, परित्यक्तांच्या आर्थिक संघर्षाबरोबरच मोठा संघर्ष असतो तो म्हणजे आत्मसन्मान. म्हणूनच समाजाची ह्या स्त्रियांकडे बघण्याची दृष्टी बदलली पाहिजे.

●

शोधयात्रा खंड-७

आंतर विद्याशाखीय शोध निबंध संग्रह

संपूर्ण नांव : प्रकाश उत्तम हनवते

जन्म व जन्मस्थळ : २८ ऑगस्ट १९८६
जिंतूर जि. परभणी

शिक्षण : एम.ए. (इंग्रजी), बी.एड्.सेट

संपादित ग्रंथ : १. शोधयात्रा - २०१३
२. इतिहासकार डॉ.बी.आर. आंबेडकर - २०१४

विविध परिषदांतील सहभाग : आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय परिषदांमधून सहभाग व शोधनिबंध वाचन

पत्र व्यवहाराचा पत्ता : समता नगर, खैरी प्लॉट,
जिंतूर जि. परभणी ४३१५०९

संपर्क : ०९५०३४३०६९३

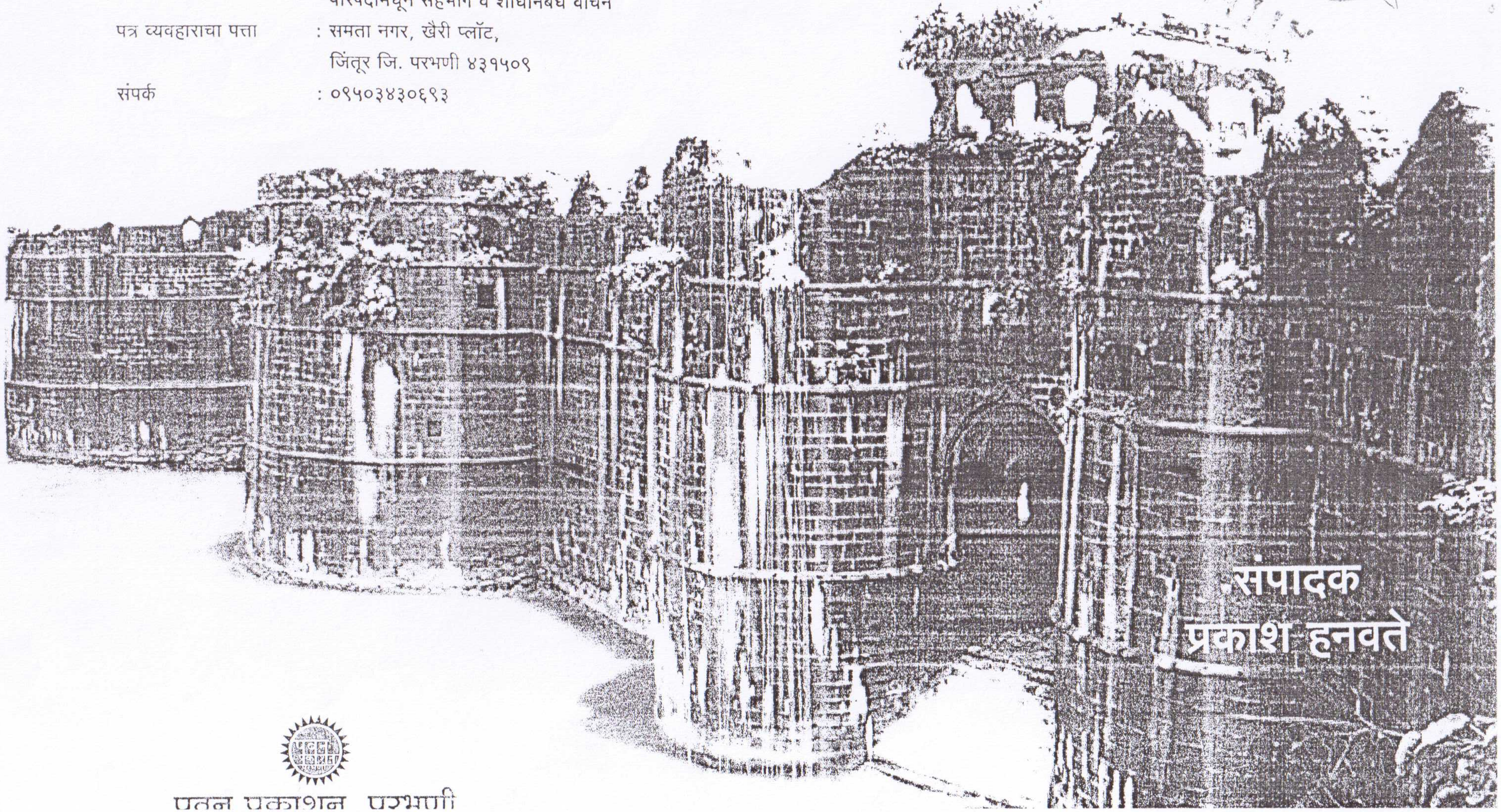

संपादक
प्रकाश हनवते

पतन प्रकाशन परभणी

SHODH-YATRA KHAND - 7
Editor
Prakash Hanwate

शोध - यात्रा खंड - ७

संपादक
प्रकाश हनवते

© संपादक
प्रकाश हनवते

● **प्रथम आवृत्ती :** ०६ मार्च २०१६
(कै.यशवंतराव चव्हाण जयंती)

● **प्रकाशन :**
पवन प्रकाशन, 'तारांगण', बसस्थानक परिसर,
परताणी हॉस्पिटल समोर, परभणी-४३१४०१.
भ्रमणध्वनी : ०९४२२१७९४६१
pavanprakashan@gmail.com

● **मुद्रक :**
डेल्टा प्रिंटर्स, पुणे

● **अक्षर जुळवणी :**
मो.इमरान मो.ख्वाजासाहब,
सिमरन कॉम्प्युटर्स, गंगाखेड.
भ्रमणध्वनी : ०८७९३५५९९८२

● **मूल्य :** २५०/- रुपये

● **ISBN No. - 978 - 81 - 925605 - 6 - 4**

शोध-यात्रा खंड-७ या संपादीत ग्रंथातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधीत लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे.

ATTESTED

८. दीक्षाभूमी सामाजिक क्रांतीची ज्योत

प्रा.रंदिल गजेंद्र साहेबराव
शि.गु.रा.गे.शिंदे महाविद्यालय,
परंडा.

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, हिंदू धर्मात व्यक्तीला स्थान नाही. हा हिंदू धर्मातील मुख्य दोष आहे. हिंदू धर्माची रचना वर्णाच्या कल्पनेवर केली आहे. एका माणसाने दुसऱ्याशी कसे वागावे, याची शिकवण हिंदु धर्मात नाही. एका वर्गाने विद्या शिकावी, दुसऱ्या वर्गाने शस्त्र चालवावे. तिसऱ्याने व्यापार करावा व चौथ्याने वरील तिघांची सेवा करावी. अशी या धर्माने कर्तव्याची वाटणी केली आहे. ती अन्यायकारक आहे. विद्या, शस्त्रे आणि पैसा यांची प्रत्येकाला जरूरी असते. ही गोष्ट जो धर्म विसरतो आणि जो धर्म एकाला सज्ञान करण्याकरीता बाकीच्यांना अज्ञानात ठेवतो तो धर्म नसून लोकांना गुलामगिरीत ठेवण्याचा कावा करतो. ज्या धर्माने एकाच्या हाती शस्त्र व दुसऱ्याला नि:शस्त्र केले, जो धर्म काहीना धन संपादनाचा मार्ग मोकळा करतो व बाकीच्यांना आपली उपजिविका दुसऱ्यावर अवलंबून राहण्याची अनुज्ञा देतो तो धर्म वरिष्ठ वर्गाच्या हिंदूना वरिष्ठ वर्गाच्या संवर्धनासाठी रचलेला आहे. शुद्रांवर या धर्माने सामाजिक गुलामगिरीच लादलेली आहे.

सामाजिक क्रांतीची चळवळ :

नागपूर येथे दिक्षाभूमिवर दीक्षा घेतल्यामुळे दलित समाजामध्ये क्रांती आली आहे. दलित समाज ज्या धर्मामध्ये खितपत पडला होता तेथे फक्त अत्यंज होते. आणि समाजाला कुठलाही दर्जा नव्हता. स्वाभिमान नव्हता आणि गुलामच म्हणून जिणे त्यांच्या नशिबी होते. त्या लोकांना विकासाची, स्वाभिमानाची वाट मिळाली. त्यांच्या जिवनात सामाजिक क्रांती घडून आली. परंतु संपुर्ण शुद्रांचा विचार केला तर असे दिसून येईल की, फक्त महार या जातीच्याच लोकांनी बौध्द धर्माचा स्वीकार केला.

त्यामुळे फारच थोडया लोकांना हा परिवर्तनाचा मार्ग मिळाला, बाकी जे सर्व शूद्र आहेत ते परंपरागत मार्ग टिकवून आहेत. त्याच्यामुळे या लोकांमध्ये शैक्षणिक,

वैचारीक, आर्थिक दृष्टया सुधारणा व्हायला हव्या होत्या त्या झालेल्या दिसून येत नाहीत. फक्त आरक्षणामुळे ज्या लोकांचा विकास व्हायचा तो झाला. परंतु कर्मकांड, वैचारिक मागासलेपणा व सामाजिक दर्जा यामध्ये कोणत्याही सुधारणा घडुन आलेल्या नाहीत. आणि म्हणून या लोकांमध्ये जागृती घडवून आणावयाची असेल तर दीक्षाभूमी जी सामाजिक क्रांतीची ज्योत आहे तिच्याकडून प्रेरणा घेऊन अनेक मागास जाती हया बौध्द धर्मात सामील होतील. बौध्द धर्माचे जे तत्व स्वातंत्र्य, समता व बंधुता त्यांचा प्रचार व प्रसार होऊन समाजामध्ये समता निर्माण होईल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी बुध्दांच्या तत्व प्रणालीचा स्वीकार केला होता. येथील समाजव्यवस्थेचा आधार धर्म आहे. म्हणून परिवर्तन आणण्यासाठी समाज व्यवस्थेचा आधार असलेला धर्म नाकारणे आवश्यक होते. त्याचप्रमाणे सत्तामूलक समाज व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी बौध्द धम्माशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. म्हणून त्यांनी धम्मक्रांती करून भारतीय समाजात परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू केली.

कोणत्याही मानवी समाजासाठी स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि न्याय ही मूल्ये आवश्यक असतात. जेथे विषमताधिष्टीत समाज व्यवस्था आहे ती व्यवस्था बदलविण्यासाठी समाजाची पारंपरिक, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये बदलणे आवश्यक असते. त्याशिवाय मानवतावादी आणि विज्ञानवादी दृष्टीकोण वाढीस लागून समाजाची विचार सरणी बदलणार नाही. त्यासाठीच डॉ. आंबेडकरांनी धर्मातर केले. हे धर्मातर साधे नव्हते ती सर्वकंष मानव विकासाच्या सामूहीक क्रांतीची घोषणा होती. (दीक्षाभूमी गौरव ग्रंथ खंड ०२: पृ. १५६)

डॉ. आंबेडकर समाज क्रांतीकारक होते. त्यांना समाज परिवर्तन घडवून आणावयाचे होते. डॉ. आंबेडकरांचे समाज चिंतन किती प्रागतीक होते हे समजण्यासाठी त्यांच्या सामाजिक विचारांचे पैलू, स्त्री शिक्षण आणि स्वातंत्र्य, जाती व्यवस्था, धर्म विषयक चिंतन, समाज परिवर्तनातून समाजक्रांती, दलित आंदोलन, दलित गुलामगिरी विरूध्द संघर्ष, घटना परिषद, स्त्री-पुरूष समानता, राखीव जागा यांना समाज व्यवस्थेत मांडण्याचे कार्य केले.

दलित समाजामध्ये शिक्षणाने क्रांती घडविली त्या शिक्षणाचा कानमंत्र [illegible]

स्त्रीयांना समान हक्क देणारे गौतम बुध्द हे जगातील पहिले धर्मगुरू होते. दीक्षाभूमीने सामाजिक परिवर्तनाची क्रांती घडवून आणली. परिवर्तनाचा बिगूल या भूमीवरून निनादला आणि बुध्दांचे तत्त्वज्ञान याच मातीतून दरवळायला लागले. सामाजिक परिवर्तनामध्ये दीक्षाभूमीचे आणि बुध्द तत्वज्ञानाचे मोठे योगदान आहे. गौतम बुध्दांनी समाजात शांतता, सुव्यवस्था व समता प्रस्थापित करण्यासाठी सदाचाराचा मार्ग सांगितला. (पृ. २२७, दीक्षाभूमी गौरव ग्रंथ, खंड ०२)

दीक्षाभूमीने केवळ धर्माचा संदेश दिला असे नाही. तर सामाजिक परिवर्तनाची मुहूर्तमेढ रोवली. दलित समाजासाठी दीक्षाभूमी दिपस्तंभासारखी उभी राहीली. त्यामुळेच ही भूमी आदरणीय, पूज्यनीय व स्मरणीय ठरली म्हणून या भूमीवर प्रेम करणाऱ्या लोकांची प्रचंड निष्ठा परिवर्तनाच्या सीमेजवळ श्रध्देने उभी राहते. दीक्षाभूमीने सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात अमुलाग्र बदल केलेत. त्यामुळेच दीक्षाभूमीपुढे लोक नतमस्तक होतात. ही दीक्षाभूमी सर्जनशील वृत्तीला प्रोत्साहन देते. त्यापासून प्रेरणा निर्माण होते. म्हणून या भूमीला तीर्थस्थानाचे पावित्र्य लाभले आहे. तिच्या प्रती श्रध्दा, निष्ठाच नाही तर भक्तीही आहे.

दुसरे भावनात्मक दृष्टया दलितांवर वर्चस्व गाजविता येत होते. स्वत:च्या श्रेष्ठत्वाचा टेंभा विना अपराध त्यांना मिरवता येत होता. दलितांच्या मनावर हजारो वर्षाचे धर्माचे अधिष्ठाण होते. ते अगोदर घालविणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना महत्वाचे वाटत होते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता तत्वप्रणाली जगातील एकटया बौध्द धर्मामध्ये बांबाना दिसत होती. म्हणून आगोदर आपल्या अनुयांयासह धर्मांतर करण्याचा निर्णय घेतला. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी धर्मांतर करून क्रांतीचा झेंडा याच पवित्र दीक्षाभूमीवर फडकविला. बाबांच्या या क्रांतीमुळे माणसाला माणसाचे माणूसपण मिळवून देण्यास ही दीक्षाभूमी पवित्र ठरलेली आहे.

सारांश :

बौध्द धम्माच्या स्वीकाराच्या प्रभावांतून त्यांच्यामध्ये धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, मानसिक, सामाजिक इत्यादी विविध क्षेत्रात परिवर्तन झाले. बौध्दांच्या या परिवर्तनाचा प्रभाव बौध्देतर समाजावर पडून त्यांच्यात देखील परिवर्तनाची पक्रिया सुरू झाली. ही न थांबणारी प्रक्रिया असून या प्रक्रियेतून संपूर्ण देशात डॉ. आंबेडकरांना

संदर्भग्रंथ सूची :

१. मनोहर यशवंत : दलित साहित्य चिंतन, पृ. ६३
२. आगलावे प्रदिप : धम्मचक्र प्रवर्तनानंतरचे परिवर्तन.
३. कराडे / जगन्नाथ (संपादित), धम्मक्रांतीची फलश्रुती, तक्षिला प्रकाशन, पुणे, २००६.
४. खोब्रागडे (संपा) दिक्षाभूमी गौरव ग्रंथ, खंड २
५. चिटणीस म.भि.: सामाजिक क्रांतीच्या दिशा, प्रबोधन प्रकाशन, नागपुर,२००७.

●●●

ATTESTED

अनुवाद के विविध आयाम

(Anuvad ke Vividh Aayam)

संपादक

डॉ. दत्ता साकोले

डॉ. मुकुन्द गायकवाड

प्रकाशक

शिल्पा प्रकाशन

शिव-कांची, शेल्हाल रोड, उदगीर जि. लातूर, महाराष्ट्र

अनुवाद के विविध आयाम

(Anuvad ke Vividh Aayam)

संपादक :- डॉ. दत्ता साकोले

:- डॉ. मुकुन्द गायकवाड

ISBN :- 978-81-922425-7-6

:- Shilpa Prakashan, Udgir, Latur

प्रकाशन तिथि :- ०७/०१/२०१६

मुद्रक :- भरत ग्राफिक्स कळंब

अक्षर जुळवणी :- शिंपले मारुती, भरत टेळे

मुखपृष्ठ :- जैन प्रिंटर्स, कळंब

प्रकाशक :- शिल्पा प्रकाशन

(शिव-कांची, शेल्हाल रोड, उदगीर जि. लातूर, महाराष्ट्र)

किमत :- २०० रु.

अनुक्रमणिका

अनु.	विषय	नाम	पृष्ठ सं.
१.	अनुवाद - प्रक्रिया और व्यवस्था	डॉ. सुर्यनारायण रणसूभे	०१
२.	अनुवाद क्षेत्र में रोजगार के सुअवसर	डॉ. एम.ए. येल्लुरे	०४
३.	अनुवाद में रोजगार की संभावनाएँ	प्रा. भिमराव माने	०९
४.	अनुवाद की प्रकृति और प्रक्रिया : एक अध्ययन	गायकवाड शितल माधवराव	१५
५.	अनुवाद साहित्य की आवश्यकता तथा प्रयोजन	प्रा. संजय व्यंकटराव जोशी	१८
६.	अनुवाद साहित्य के प्रकार तथा गुण	डॉ. मुरलीधर अच्युतराव लहाडे	२२
७.	अनुवाद साहित्य का स्वरुप एवं संकल्पना	प्रा. जावेद रहेमान शेख	२९
८.	अनुवाद में रोजगार की संभावनाएँ	डॉ. भगत जी.एम.	३३
९.	हिन्दी अनुवाद : रोजगार की एक नई राह	प्रा. डॉ. हणमंत पवार	३७
१०.	अनुवाद की समस्याएँ तथा विशेषताएँ	डॉ. जाधव अर्जुन रतन	४१
११.	अनुवाद में रोजगार की संभावनाएँ	डॉ. के.बी. गंगणे	४८
१२.	अनुवाद की विशेषताएँ तथा समस्याएँ	प्रा. पोटकुले हिरा तुकाराम	५३
१३.	अनुवाद में रोजगार की संभावनाएँ	डॉ. विश्वास महादेव चव्हाण	५७
१४.	अनुवाद में रोजगार	प्रा. विजय अशोक गवळी	६१
१५.	शैली विज्ञान के आधार पर अपरा और कृष्णपक्षमु की तुलना	डॉ. के. श्याम सुन्दर	६४
१६.	मराठी से अनुदित पांगिरा उपन्यास में अभिव्यक्ति जीवन यर्थात की दाहकता	डॉ. पंडीत गायकवाड	६८
१७.	बैंकिग क्षेत्र की सामग्री का अनुवाद	डॉ. टेंगसे डि.एम.	७२
१८.	अनुवाद की उपयोगिता तथा रोजगार की संभावनाएँ	डॉ. सविता भाऊलाल नागरे	७७
१९.	हिंदी में अनूदित मराठी नाट्य - साहित्य : एक चर्चा	डॉ. प्रेम घोडके	८०
२०.	हिंदी अनुवादित काव्य - संग्रह गनिम में चित्रित दलित विद्रोह की वास्तवविकता	डॉ. सुरेश भीमराव गरुड	८४
२१.	अनुवाद साहित्य की आवश्यकता तथा प्रयोजन	डॉ. विवेकानंद हरिभाऊ चव्हाण	८८
२२.	अनुवाद साहित्य का स्वरुप एवं संकल्पना	प्रा. राम दगडु खलंग्रे	९३
२३.	कन्नड शरण साहित्य का महत्त्व एवं योगदान	डॉ. एम.बी. बिराजदार	९९
२४.	अनुवाद एक भाषिक प्रक्रिया	डॉ. विजयकुमार कुलकर्णी	१०५
२५.	अनुवाद में रोजगार की संभावनाएँ	डॉ. संतोष कुलकर्णी	१११
२६.	अनुवाद और वैश्वीकरण	डॉ. मा.ना. गायकवाड	११८
२७.	मेरी इक्यावन कविताएँ तथा गीत नवे गातो मी में व्यक्त अर्थ की समतुल्यता	प्रा. सुर्यकांत रामचंद्र चव्हाण	१२१
२८.	साहित्य के अनुवाद की समस्याएँ - वर्तमान परिप्रेक्ष्य में अनुवाद का महत्त्व	टी. प्रताप सिंह	१२८
२९.	मराठी से हिंद में अनुवादित साहित्य में ऐतिहासिकता	आकुलवाड सुग्रीव राजाराम	१३४

३०.	आधुनिक भूमंडलीकरण, हिंदी और अनुवाद	डॉ. कामिनी अशोक बल्लाळ	१३७
३१.	अनुवाद साहित्य चिन्तन और चुनौतियाँ, समस्या और समाधान	डॉ. जी. प्रवीणा	१४०
३२.	भारतीयता का स्वप्निल अंतर्विरोध : तुघलक	प्रकाश कृष्णा कोपर्डे	१४५
३३.	भिन्न भाषाओं को जोडने का साधन अनुवाद	सुरडकर दिनकर	१५२
३४.	अनुवाद साहित्य का स्वरुप एवं संकल्पना	कुमारी संध्या दास	१५७
३५.	भूमण्डलीकरण में अनुवाद की प्रासंगिकता	सोनकांबळे अरुण अशोक	१६०
३६.	अनुवाद, ज्ञान और शक्ति	संतोष कुमार बघेल	१६४
३७.	विजय तेंदूलकर के एक जिद्दी लडकी नाटक में मूल्य	माधुरी सोनटक्के	१६७
३८.	भारतीय भाषाओं को जोडने की कडी : अनुवाद	आर. संजीवनी	१७०
३९.	अनुवाद के प्रकार : अनुवाद के संदर्भ में प्रायोगिक अनुगम	टी. सुनीता	१७४
४०.	हिंदी - तेलुगु की वचन कविता की प्रवृत्तियों का तुलनात्मक अध्ययन	डॉ. टी. सुमती	१७७
४१.	मिट्टी की पुकार अन्युशीत काव्य की समीक्षा	टी. निरंजन	१८०
४२.	दक्षिण भारत की भाषाओं में कविता	डॉ. शिवहर बिरादर	१८४
४३.	अनुवाद की उपयोगिता और स्वरुप	एम. संतोष विजय	१८७
४४.	हिन्दी - अंग्रेजी अनुवाद में सांस्कृतिक समस्याएँ	प्रा. लीलावती	१९०
४५.	अनुवाद और सांस्कृतिक तत्त्व	एल. विजय लक्ष्मी	१९३
४६.	हिंदी में तकनीकी शब्दावली का विकास	के. ज्योती रानी	१९६
४७.	प्रेत अंग्रेजी में अनूदित उपन्यास को प्राक्ति परक विश्लेषण	डी. प्रशांत कुमार	१९९
४८.	कविता का अनुवाद : समस्याएँ और संभावनाएँ	चांदावत विजया	२०१
४९.	संस्कार उपन्यास के अनुवाद : एक विश्लेषण	ऐ. माधवी	२०३
५०.	अनुवाद के क्षेत्र	डॉ. सुब्राव नामदेव जाधव	२०५
५१.	आदान - प्रदान का सशक्त माध्यम अनुवाद	डॉ. मुकुंद गायकवाड	२०८
५२.	मराठी संत काव्य तथा वारकरी सम्प्रदाय	डॉ. द्वारका गिते - मुंडे	२१२
५३.	अनुवाद साहित्य की आवश्यकता तथा प्रयोजन	डॉ. अनघा तोडकरी	२१७
५४.	अनुवाद साहित्य के प्रकार तथा गुण	प्रा. विद्या बाबुराव खाडे (दळवे)	२२०
५५.	अनुवाद : समस्याएँ एवं समाधान	प्रा. खुपसे मंगल संभाजीराव	२२३
५६.	अनुवाद की विशेषताएँ एवं समस्याएँ	डॉ. बोईनवाड एन.एन.	२२७
५७.	Essentials and obstacles in Literary Translation	Prof. Ankusharao N.M.	२३३

I S B N - 978-81-922425-7-6

अनुवाद में रोजगार की संभावनाएँ

प्रा. भिमराव माने
अध्यक्ष हिंदी विभाग,
रा.ग शिंदे महाविद्यालय, परंडा.

आज विश्व की हर भाषा में अनुवाद हो रहा है | भारत की बहुभाषिकता का भौगोलिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक आयाम काफी विस्तृत और गहन है | यहाँ प्राचीनकाल से भाषागत विविधता रही है | बहुभाषिक समाज को संपर्क सूत्र में बाँधने और एकीकृत राष्ट्र के रुप में संगठीत करने के लिए अनुवाद परम आवश्यक होता है | जिस भाषा को राजभाषा के रुप में अपनाया गया है, वह भाषा राजनीतिक स्तर पर देश और समाज को एकीकृत करती है | बहुभाषी समाज के लोगों को सामाजिक, सांस्कृतिक और भावनात्मक स्तर पर भी एकता के सूत्र में पिरोना आवश्यक है | उन्हें परस्पर निकट लाने और एकता के सुत्र में बाँधने में अनुवाद बहुत ही महत्वपूर्ण है |घमिले सुर मेरा तुम्हारा, तो सुर बने हमाराङगीत भारत की सांस्कृतिक, सामाजिक और राष्ट्रीय एकता का गीत है जो कई भाषाओं में प्रस्तुत होकर संपूर्णता पाता है | एक बहुभाषिक समाज को एकता के सूत्र में बाँधने के लिए अनुवाद की आवश्यकता लिखित और मौखिक दोनों ही स्तरों परे पड़ती है |

अनुवाद की व्युत्पति और अर्थः-

अनुवाद शब्द संस्कृत भाषा का शब्द है | अनुवाद शब्द का संबंध वद धातू से है, जिसका अर्थ होता है, बोलना या कहना वद धातू में धत्र् प्रत्यय लगने से वाद शब्द बनता है और फिर उसमें पीछे बाद में घअनुर्वतिताङ आदि आर्थो में प्रयुक्त अनु उपसर्ग जुडने से अनुवाद शब्द निष्पन्न होता है जिसका मूल अर्थ है पुनःकथन या किसी के कहने के बाद कहना | शब्द अर्थ चिंतामणि कोश में अनुवाद का अर्थ- प्राप्तस्य पुनःकथने या ज्ञातार्थस्य प्रतिपादनेङङ अर्थात पहले कहे गए अर्थ को फिर से कहना है | हिंदी में अनुवाद एक बहुप्रयुक्त शब्द है | हिंदी में अनुवाद के लिए छाया, टिका, भावानुवाद, उल्था आदि शब्द भी प्रयुक्त हुए है | थे सभी शब्द अनुवाद के प्रतिपाद्य अर्थ पुष्ट का करते है |

अनुवाद की परिभाषाः-

१) पाणिनीः-यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमत्यर्थ कार्यान्रोर्थ प्रयोक्ता प्रतिपाद्यते तदानुवादो भवति |ङङअर्थात किसी और प्रमाण से कही गई बात को ही दूसरे कार्य के लिए किसी व्दारा जब श्रोतासे कहा जाता है तब उसे अनुवाद कहा जाता है|

I S B N - 978-81-922425-7-6

२) डॉ. भोलानाथ तिवारीः- एक भाषा में व्यक्त विचारों को यथा संभव समान और सहज अभिव्यक्तिव्दारा दूसरी भाषा में व्यक्त करने का प्रयास अनुवाद है |

३) न्यूमार्कः- अनुवाद एक शिल्प है जिसमें एक भाषा में लिखित संदेश के स्थानपर दूसरी भाषा में उसी संदेश को प्रस्तुत करने का प्रयत्न किया जाता है |

४) ए.एच स्मिथः- अर्थ को बनाये रखते हुए अन्य भाषा में अंतरण करना अनुवाद है |

५) डॉ. कृष्णकुमार गोस्वामीः- एक भाषा में व्यक्त भावों या विचारों को दूसरी भाषा में समान और सहज रूप से व्यक्त करने का प्रयास अनुवाद है |

६) अवधेश मोहन गुप्तः-अनुवाद स्त्रोत के पाठ के कथन और कथ्य की लक्ष्य भाषा में सहज एवं समतुल्य अभिव्यक्ति है |

७) हेलिडेः- प्रसिद्ध भाषाविद् हेलिडे के अनुसार, अनुवाद एक संबंध है जो दो या अधिक पाठों के मध्य होता है ये पाठ समान स्थिति में समान प्रकार्य संपादित करते हैं | दोनों पाठों का संदर्भ समान होता है और इन से व्यक्त होने वाला संदेश भी समान होता है |

अनुवाद का स्वरुपः-

विद्वानोंद्वारा प्रतिपादित परिभाषाओं के आधार पर अनुवाद का स्वरुप स्पष्ट हो जाता है| अनुवाद के स्वरुप को विशद करने के लिए निम्न बातों पर ध्यान देना आवश्यक है |

१) अनुवाद का मतलब केवल रुपान्तरण करना नही है |

२) अनुवाद में रुपान्तरण न होकर अर्थ सम्प्रेषण, अर्थ को बनाये रखना आवश्यक होता है |

३) अनुवाद एक कला है |

४) कुछ विद्वान अनुवाद को एक विज्ञान भी मानते हैं |

५) अनुवाद का सही पर्यायी शब्द ट्रान्सलेशन माना जाता है |

६) अनुवाद में मूलपाठ अथवा विषय-वस्तु के कथ्य तथा उद्देश्य की पूरी रक्षा की जाती है |

७) अनुवाद के लिए भाषांतर, भाषानुवाद, टीका, रुपांतरण आदि शब्दों का प्रयोग किया जाता है |

८) अनुवाद के लिए दो भाषाओं की आवश्यकता होती है |

९) जिस भाषा की सामग्री अनुदित होती है, वह स्त्रोत भाषा कहलाती है |

१०) जिस भाषा में अनुवाद किया जाता है वह लक्ष्य भाषा कहलाती है |

I S B N - 978-81-922425-7-6

अनुवाद एक प्रक्रिया है:-

अछे अनुवाद के स्वरुप निर्धारण में एक बात स्पष्ट है कि अनुवाद एक प्रक्रिया है| अनुवाद की प्रक्रिया में स्त्रोतभाषा(Source Language),लक्ष्यभाषा (Target Language)तथा अनुवादक (Translator) की भूमिका महत्वपूर्ण होती है | स्त्रोत भाषा के विचार, भाषा तथा कथ्य को यथास्थिती, समतुल्यता अथवा निकटतम रुप में लक्ष्य भाषा में अभिव्यक्त करने के लिए अनुवादक को जिस विशिष्ट प्रविधि से गुजरना पडता है, उसे अनुवाद की प्रक्रिया कहते है| किसी भी सहज, स्पष्ट तथा सफल अनुवाद में निम्न विशेषताओं का होता महत्वपूर्ण है |

१) उस अनुवाद की अर्थगत एकान्त, एकता अथवा एकार्थता |

२) अर्थगत असंदिग्धता अर्थात एक ही अर्थ को निश्चयात्मक संकेतक-विशुध्दता |

३) मूल स्त्रोत भाषा के कथ्य एवं कथन का लक्ष्य भाषा में अधिकतम निर्वाह |

४) स्त्रोत भाषा की जटिलता से विमुक्ति |

५) व्याकरणिक शुध्दता |

६) सरलता अर्थात शब्द तथा अभिव्यक्तिगत कृत्रिम जटिलता तथा दु:सहता का अभाव |

अनुवाद के प्रकार:-

अनुवाद एक विशिष्ट ज्ञान का क्षेत्र है जो अति विस्तृत है | इसके अनेक भेदोपभेद हैं | इन्हें विभिन्न वर्गो के अंतर्गत बाँटा जा सकता है | यह वर्गीकरण विभिन्न विद्वानों ने अपने-अपने दृष्टिकोन से विभिन्न रुपों में किया है | गद्य के आधारपर गद्यानुवाद, पद्यानुवाद, मुक्त छंदानुवाद आदि | साहित्यिक विधा के आधारपर काव्यानुवाद, नाटकानुवाद, कथानुवाद आदि | विषय के आधारपर पत्रकारिता अनुवाद, विधि साहित्य अनुवाद, वैज्ञानिक साहित्य अनुवाद, धार्मिक साहित्य अनुवाद, ललित साहित्य अनुवाद, कार्यालयीन अनुवाद, गणित साहित्य अनुवाद, ऐतिहासिक साहित्य अनुवाद तथा तकनीकी अनुवाद आदि भेद बनते है | अनुवाद प्रकृति के आधारपर मूलनिष्ठ अनुवाद, मुलमुक्त अनुवाद, शब्दानुवाद, भावानुवाद, छायानुवाद, सारानुवाद, व्याख्यानुवाद, आदर्श अनुवाद, रुपांतरण, वार्तानुवाद आदि अनुवाद के भेद दिखाई देते है |

अनुवाद में रोजगार की संभावनाएँ:-

आज देशभर में अनुवाद का क्षेत्र बहुत व्यापक हो गया है | सारी दुनिया को एक करने तथा मानव मानव को समिप लाने में, मानव जीवन को अधिक सुखी और संपन्न बनाने में अनुवाद की महत्वपूर्ण भूमिका रही है | आज संसार में अनुवाद से अनेक बेरोजगारों को रोजगार की अनेक संभावनाएँ मिल रही है | अनेक क्षेत्रों में अनुवाद से

I S B N - 978-81-922425-7-6

लोगों को रोजगार मिल रहे है जिससे उनकी रोजी-रोटी चल रही है | ऐसे क्षेत्रो को हम निम्न प्रकार से देख सकते है|

१) साहित्य क्षेत्र एवं अनुवाद :-

भारत में साहित्य का अनुवाद भी होता रहा है | लेखक अभिमन्यु अनंत की ख्याति हिंदी पाठक वर्ग तक ही सीमित रहती यदि उनकी कृतियों का अनुवाद अन्य भाषाओं में नहीं होता | उन्हें अंतर्राष्ट्रीय प्रसिद्धि भी लाल पसीना के फ्रेंच अनुवाद से ही प्राप्त हुई | साहित्य की अनेक विधाओं में लिखा गया साहित्य अन्य भाषा में अनुवादित किया जाता है | जिससे रोजगार की संभावनाएँ बढ़ रही है |

२) ज्ञानात्मक/शिक्षा क्षेत्र में अनुवाद :

माध्यमिक पाठशालाओं में मराठी, हिंदी, संस्कृत अंग्रेजी भाषा का एक भाषा से दूसरी भाषा में अनुवाद किया जाता है | समस्त ज्ञान राशी का संचय साहित्य है | समाज विज्ञान के अंतर्गत इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, दर्शनशास्त्र तथा प्रकृति वैज्ञानिक, साहित्य के अंतर्गत गणित, भौतिकी, रासायनिकी, जैविकी आदि में अनुवाद किया जाता है | आज अनेक क्षेत्रों में अनुवाद के कारण अनेक रोजगारों का निर्माण हुआ है | जिसमें किसी भी भाषा से दूसरी भाषा में अनुवाद करने से अनेक रोजगार के अवसर अनुवादकों को मिल रहे है

३) अन्य उद्योगों में अनुवाद :-

व्यापार क्षेत्र, विशेषकर कारखानों में केवल भारतीय ही नहीं अन्य देश के कर्मचारी बड़ी संख्या में कार्यरत हैं | प्रशासन वर्ग में समन्वय रखने हेतु अनुवाद करना आवश्यक है | ऐसी स्थिति में संप्रेषण की समस्या अवश्य उत्पन्न होती है | उदाहरणार्थ एक कारखाने के मध्य प्रशासन वर्ग में मुसलमान, हिंदू, चीनी, अफ्रीका मूल के लोग है क्रियोल हैं जबकि अफ्रीकी कर्मचारी श्रीलंका एवं दक्षिण भारत के | उनके बीच भाषा भेद समस्या उत्पन्न कर रहा था, उन्होंने एक समाधान दूँढ निकाला-हिंदी भाषा में बातचीत या संवाद | प्रशासन वर्ग को अनुवाद का प्रश्रय लेते हुए हिंदी भाषा सिखाई गई और ६० घंटे की पढ़ाई के बाद चीनी मैनेजर भी हिंदी बोलने लगा | कहने का मतलब यह है कि किसी भी कारखाने में अनुवादकों को काम मिल रहा है |

४) पर्यटन क्षेत्र में अनुवाद:-

किसी भी देश की अर्थव्यवस्था की रीढ़ की हड्डी पर्यटन उद्योग है | पर्यटकों से संवाद जब तक न हो तब तक उसका आतिथ्य सत्कार भी पूर्णरुपेण संभव नहीं है | ऐसी स्थिति में होटल के कर्मचारी को ही नहीं घ्पर्यटक मार्गदर्शकङ (Tourist Guide) के लिए भी अनुवाद श्रेयस्कर है | यदि एक ही बस में वह कई देशों के नागरिकों को भ्रमण कराने ले जा रहा है तो उसे एक ही बात अलग-अलग भाषाओ में पुनरावृत्त करनी पड़ती है | ऐसे गाइड को

I S B N - 978-81-922425-7-6

अनेक भाषाओं का ज्ञान आवश्यक बन जाता हैं | विविभन्न भाषाओं के अध्ययन-शिक्षण में भी अनुवाद की भूमिका महत्वपूर्ण हो जाती है | अतः अनुवाद के कारण अनेक गाइड लोगों को उपजीविका का साधन प्राप्त हुआ है |

५) व्यापार क्षेत्र में अनुवादः-

व्यापार क्षेत्र में पत्राचार के अलावा संस्थाओं का तुलनपत्र, उपयोग का सर्वेक्षण, सरकारी उत्पादन शुल्क, आयात -निर्यात शुल्क तथा सूची आदि का अनुवाद करना पड़ता है तथा उत्पादित माल का विज्ञापन हर भाषा देना पड़ता है | हर शहर एक साइबर सीटी बन चुका है | अनुवाद के माध्यम से ही यह कार्य चरितार्थ हो पाया है | कई आधुनिक कॉल सेंटरों की स्थापना हो चुकी है, जहाँ अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर टेली मार्केटिंग की जा रही है | अतः अनुवाद के फलस्वरुप देश में अत्याधिक प्रगति हो रही है तथा बेरोजगारी घटती जा रही है |

६) कानून एवं न्याय के क्षेत्र में अनुवादः-

न्यायालय एवं कचहरियों में आज अनुवादक एवं इंटरप्रेटर की परम आवश्यकता है क्योंकि आम जनता की भाषा बोली भाषा होती है औपचारिक भाषा अंग्रेजी होती है तब अनुवाद की आवश्यकता महसूस होती है | यदि अपराधी विदेशी हो तब पुलिस को दिए बयान का भी अनुवाद करना पड़ता है | प्रायः अपराधी अहिंदी भाषी प्रदेश का हो तो केंन्द्रीय हिंदी संस्थान, आगरा के भाषाविज्ञान के व्याख्याताओं का सहयोग भी लिया जाता है | अहिंदी भाषी प्रदेश के किसी भी नागरिक से सहाय्यता या मदत माँगी जाती है जिससें काम में आसानी हो जाए|

७) मीडिया क्षेत्र में अनुवादः-

स्थानीय टीवी एवं आकाशवाणी में समाचारों का प्रसारण विभिन्न भाषाओं में किया जाता है | मराठी-अंग्रेजी, गुजराती, हिंदी,भोजपुरी में समाचार प्रसारण केवल रोडिओ पर क्रिया जाता है |रिपोटिंग एक या दो भाषाओं होती है | प्रस्तुतीकरण से पूर्व अनुवाद के माध्यम से अलग भाषाओं में अंतरण किया जाता है | प्रायः समाचार-वाचक (Newscastern) ही अनुवाद करता है | कहने का तात्पर्य यह है कि आज अनुवाद के सहारे मीडिया के क्षेत्र में अनेक रोजगार आसानी से मिल रहे है कमी केवल अच्छे अनुवादकों की है | रोजगार की संभावनाएँ अत्याधिक है |

८) स्वास्थ के क्षेत्र में अनुवादः-

स्वास्थ्य मंत्रालय के लिए स्वास्थ संबंधी सूचनाओं का अनुवाद करना आवश्यक हो जाता है | जैसे एड्स,डेग्यू, स्वाइन फ्लू बीमारी संबंधी प्रचार सामग्री, पत्रिका और पैंफलेट आदि का अनुवाद अनेक अनुवादक करते है | जिससे समाज में जनजागृती हो सके | स्वास्थ सुरक्षा को ध्यान में रखकर दूरदर्शन पर एक ही विज्ञापन के

I S B N - 978-81-922425-7-6

विभिन्न भावाओं में अनूदित रूप आते रहते हैं | एक ही व्यक्ति अगर अनेक भाषा को जानता समझाता हो तो किसी भी भाषा का साहित्य अनुवादित करके अपनी जीविका चला सकता है |

९) आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रः-

यह अनुवाद का बहुत व्यापक तथा महत्वपूर्ण क्षेत्र है | वैश्विक संगोष्टियों में हर देश का नागरिक अपनी-अपनी भाषा में वक्तव्य देता है | तथा उस देश का दुभाषिया अन्य भाषा में उसका अनुवाद प्रस्तुत करता है | इतना ही नहीं दो देशों के मध्य पारस्परिक समझ और मिजता को बढ़ाने में भी अनुवाद की प्रमुख भूमिका रही है |

निष्कर्षः-

१) अनुवाद सिद्धांत को समझते समय सर्वप्रथम हमारा कर्तव्य बनता है कि हम अनुवाद शब्द का अर्थ समझ लें | विद्वानों की परिभाषाओं को देखने के बाद कहा जा सकता है कि, अर्थ को बनाये रखते हुए एक भाषा की सामग्री को दूसरी भाषा में ले जाना ही अनुवाद है |

२) अनुवाद सिद्धांत में अनुवाद का स्वरुप एवं अनुवाद की प्रक्रिया को भी ध्यान में रखना आवश्यक है |

३) अनुवाद के मुख्य भेदों में शब्दानुवाद, भावानुवाद,सहजानुवाद, छायावाद,सारानुवाद,व्याख्यानुवाद,वार्तानुवाद, रुपांतरण आदि भेद आते हैं |

४) आज हिंदी भाषा केवल साहित्य के क्षेत्र में ही नहीं अपितु अन्य सभी क्षेत्रों में महत्वपूर्ण बन गई है |

५) अनुवाद के माध्यम से हिंदी भाषा का अनुवाद अन्य भाषाओं में तथा अन्य भाषाओं का अनुवाद हिंदी भाषा में हो रहा है |

६) भाषा केवल शिक्षा या संपर्क का ही माध्यम न रहते हुए वह एक प्रकार से रोजगार का माध्यम बनी है |

७) अनुवाद के कारण आज के जनसंचार माध्यमों के विस्तार से संसार में देशों की दूरी सिमटती जा रही है |

संदर्भ ग्रंथसूचीः-

१) प्रयोजनमूलक हिंदी : सिद्धान्त और प्रयोग - दंगल आल्टे

२) प्रयोजनमूलक हिंदी अनुशासन आयाम - डॉ. अंबादास देशमुख

३) अनुवाद विज्ञान - डॉ. भोलानाथ तिवारी

४) प्रारंभिक अनुवाद विज्ञान सिद्धांत और प्रयोग - अवधेश मोहन गुप्त

५) अनुवाद प्रक्रिया और तकनीक - डॉ. रामप्रकाश कुलश्रेष्ठ

६) कार्यालयीन हिंदी - डॉ.विजयपाल सिंह

७) प्रयोजनमूलक हिंदी - डॉ.माया (सगरे) लक्का